

АБДУЛЛАЕВА ДИЛДОРАХОН ЗУМРАТБЕКОВНА

**УСМОНХЎЖА
ЗОРИЙ ҲАЁТИ
ВА ИЖОДИ**

Тошкент
“Янги аср авлоди”
2005

Дилдорахон Абдуллаева Усмонхўжа Зорийнинг ҳаёт йўлини, шеърӣ асарларини жиддий ўрганиб, истеъдодли шоирнинг адабиётимиз тарихидаги ўринини белгилашга ҳаракат қилган. Шоир Зорий ҳаёти ва асарларининг биринчи марта кенг кўламда ва илмий жиҳатдан ўрганилиши, асарларининг бирламчи манбалар асосида илмий истеъмолга олиб кирилиши жиҳатдан мазкур тўплам адабиётшунослик учун аҳамиятлидир.

Масъул муҳарир:
Абдурашид Абдуғафуров,
Филология фанлар доктори, профессор.

Таҳризчи:
Дилмурод Қуронов,
Филология фанлар доктори.

ISBN 5-633-01740-4

Дилдора Абдуллаева. “Усмонхўжа Зорий ҳаёти ва ижоди”.
“Янги аср авлоди”, 2005 йил

КИРИШ

Миллий Истиқлол мафкурасини яратишда, жамият маънавиятининг юксалишида маданий мероснинг ўрни ва аҳамияти ҳар доимгидан ҳам ортиб бормокда. Истиқлол туфайли халқимизнинг маданияти, дини, тили, адабиёти, тарихи, миллий қадриятлари тикланди, халқимизда миллий ўзликни англаш ҳисси кучайди. Истиқлол берган имкониятлар миллий маданий меросимизни ҳалол ва холис илмий тадқиқ этишни ҳамда бугунги кун нуқтаи назаридан янгича ёндашувни тақозо қилади.

Демократик жамият ва ҳуқуқий давлат қуришнинг асосий негизларидан бири миллий ғоя ва миллий мафкуранинг яратилишидир. Президентимиз И.А.Каримов

таъкидлаганларидек: “Миллий ғоянинг яна бир муҳим аҳамияти шундан иборатки, унинг миллатимизнинг, халқимизнинг ўзлигини англашига, ўзининг миллий кадриятларини, урф-одатларини йўқотмасдан, уларни тиклаб, эъзозлаб, янги ўсиб келаётган авлодга етказиб бериш учун хизмат қилиши керак”¹. Жамиятимизнинг устувор вазифаларидан бири комил инсон тарбиясида миллий кадриятларимиз, маданиятимиз ва адабий меросимизнинг ўрни бекиёсдир.

Халқимиз томонидан кўп асрлардан буён яратиб келинган тарихий-маданий меросимизнинг тадқиқ этилмаган ва шўро мафкураси ўрганилишига тўсиқ бўлган нуқталарни ёритиш бугунги долзарб масалалардан биридир. Истибод даврида шўро фани тарихимизни бузиб кўрсатди, маданиятимиз, тилимиз, тафаккуримизни ўз андозалари бўйича “ясади”. Эндиликда ижтимоий фанлар, хусусан, ўзбек адабиётшунослиги шўро давридаги синфийлик ва партиявийлик ғояларидан халос бўлиб, дадил ривожланиш босқичига ўтмоқда. Истибод таъкиби ва таъқиқдан сақлаб қолинган тарихий, маданий меросимизни қадрлаш давлат сиёсати даражасига кўтарилаётганининг ўзи ижтимоий фанлар қатори адабиётшунослик фани олдида ҳам муҳим вазифаларни кўяди. Инсон тафаккури тараққиёти ва бадиий-фалсафий оламнинг шаклланишида адабиёт нечоғлик муҳим бўлса, унинг тадқиқи билан боғлиқ адабиётшунослик фани ҳам шунча буюк.

Ўтмиш адабиётимиз тарихида XIX аср II ярми ва XX аср бошларидаги давр ўзига хос ижтимоий зиддиятларга бойлиги, мураккабликлари билан кўз олдимизда намоён бўлади. Бу даврда чор Россияси Туркистонни босиб олиб, ўз мустамлакасига айлантирди. Ўзбек хонлари ва амирлари ўртасидаги ички низолар, ўзаро урушлар чоризмнинг ўлкани тамоман эгаллашига сабаб бўлди. Президентимиз И.А.Каримов шу давр ҳақида фикр юритиб қуйидаги ўринли саволни қўяди: “Нега жаҳонга Ал-Фарғоний, Муҳаммад Хоразмий, ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Имом Бухорий, Амир Темур, Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур каби буюк сиймоларни берган бу миллат XIX асрларга келиб то шу чокқача эришган юксалиш даражаларидан тушиб кетди? Аждодларимизнинг қаттиқ қаршилигига қарамай, чор Россиясининг ўлкамизни нисбатан осон забт этишида ана шу қолоқликнинг ҳам ўрни бўлмаганмикин?”²

XIX асрдаги тинимсиз ички урушлар, ҳисобсиз талофотлар ҳамда хонликлар ўртасидаги низолар халқни оғир аҳволга солар эди. XIX аср ўрталарига келиб Туркистон халқлари яна бир зулмни – чоризм истилосини бошдан кечирдилар. Истибод ва унинг оғир мусибатларига гувоҳ бўлган халқчил ва маърифатпарвар ижодкорлар ўз асарларида давр ҳаётини, халқнинг аҳволини ҳаққоний тасвирладилар. Озод шахс эрки ва идеал жамият орзуси ҳамма даврларда кишилар тафаккурида яшаб келган. Тарих шундан далолат берадики, истибод бошланган жойда унга қарши маърифий кучлар уйғонган. Ўзбек зиёлилари халқни маърифатли бўлишга, ўз ҳақ-хуқуқларини танишга чақирдилар. Маърифатпарварлик адабиётининг вакилларида Мухйи, Муқимий, Фурқат, Завқий, Комил Хоразмий, Аваз, Камий, Иброт кабиларнинг ижодида маърифат ғоялари асосий ўрин тутади. Давр адабиётида ижод этган диний-тасаввуфий адабиёт намоёндалари Юсуф Сарёмий, Мухйи, Ҳазиний кабиларнинг асарларида инсоннинг ўзлигини таниши, пок ахлоқ, инсоний фазилатлар тарғиби, шу билан бирга тарихий шароитдаги муҳим ижтимоий масалалар ҳам илгари сурилди.

XIX аср бошларидаги Амир Умархон яратган адабий муҳитдаги анъаналар XIX аср II ярмида ҳам ижодкорлар томонидан давом эттирилди. Шундай ижодкорлардан Мухаййир, Нисбатий, Наййирий, Рожий, Қорий, Ёрий, /урбат, Писандий, Мирзо, Мунтазир номлари

¹ Каримов И. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт -пировард мақсадимиз. Т.8. -Т.: Ўзбекистон, 2000. - Б.466.

² Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ.-Т.: Шарқ, 1998.-Б.9.

адабиётшуносликда эътироф этилса-да, улар ҳақида маълумотлар кам. Фақат /урбат, Рожий, Писандий, Мирзо ҳаёти ва адабий фаолиятлари тўғрисида тадқиқотлар яратилганини эслатиб ўтамиз.³ Халқ орасида қўлёзма асарлари сақланиб, севиб ўқилган, оғиздан оғизга ўтиб кенг тарқалган, бироқ адабиётшуносликда то ҳануз етарли ўрганилмаган ижодкорларнинг ҳаёти ва ижодини тадқиқ этиш адабиётимиз тарихи саҳифаларини тўлдиради.

Шу даврда яшаган ижодкорлар ижтимоий ҳаётда фаол қатнашиб, лирик ҳамда ижтимоий долзарб мавзуларда асарлар яратиб давр адабиётига муҳим ҳисса қўшдилар. Бу давр адабий ҳаётида ижодкорларнинг фаоллашуви, бадиий тафаккурдаги янгиликлар, адабиётда янги мавзу ва ғояларнинг юзага келиши кузатилади. Ижодкорлар ўтмиш адабиётимиз анъаналарини давом эттирибгина қолмай, ўз даврининг муҳим масалаларини ҳам акс эттиришга интилдилар. Лирик қаҳрамоннинг реаллашуви, ҳажвий-танқидий руҳнинг устуворлиги шу даврдаги халқчил ва реалистик шеърининг асосий хусусиятларидан ҳисобланади. “Бир хил ёки бир-бирига яқин ғоявий-эстетик позициядаги ижодкорларнинг ўзаро ижодий ва дўстона ҳамкорлиги кучайди. Илғор фикрли шоирларнинг маълум даражада уюшуви эса давр адабий ҳаётида чуқур из қолдирган катта воқеалардан бири бўлди”⁴. Шу даврда яшаган шоирлардан бири Усмонхўжа эшон Искандархўжа ўғли Зорийдир. Шоир Зорийнинг ўз даврида машҳур бўлиб, куйга солиниб ижро этилган лирик шеърлари ҳамда панд-насихат, диний-тасаввуфий, диний-ахлоқий, сиёсий-ижтимоий мавзулардаги ғазал, мураббаъ, мухаммас, мусаддаслари бадиий-эстетик ва ижтимоий қимматга эга адабий меросдир. Зорий асарларида қўйилган масалалар ва илгари сурилган ғоялар шоирнинг бадиий-ғоявий олами, дунёқарашини ўрганишда муҳим бўлса, иккинчидан унинг ижоди ўша давр ижтимоий тафаккури, этик-эстетик меъёрларини англашда ҳам қимматли манбадир.

Мазкур ишда Зорий ҳаёти ва ижодини махсус тадқиқ қилиб, биринчи манбалар асосида асарларини тўплаб илмий тизимга солишга, шоир бадиий тафаккур оламини таҳлил этишга имкон даражасида уриндик. Усмонхўжа Зорийнинг ҳаёти ва ижодий мероси илк маротаба махсус ўрганилиб, асарларининг илмий истифодага киритилаётгани адабиётшунослик учун долзарбдир.

XIX аср II ярми ва XX аср бошларида Қўқон адабий муҳитида фаолият кўрсатган ижодкорлар ҳақида ва шу билан боғлиқ масалалар юзасидан адабиётшуносликда талай ишлар қилинган.

Академик А.Қаюмовнинг “Қўқон адабий муҳити” номли илмий асари XIX аср I ярмидаги адабий ҳаёт ва шу даврда яшаган ижодкорларнинг ҳаёти ва адабий фаолияти ҳақида чуқур, изчил маълумотлар беради⁵. Муаллифнинг “Шеъринг жилolari” монографик тадқиқоти Фурқат ижодини мавзу жиҳатидан ўрганишда муҳим манбадир⁶. Профессор /Каримовнинг “Ўзбек демократ шоири Муқимий ва унинг даври адабиёти” докторлик диссертацияси илмий қиммати муҳим йирик ишлардан биридир⁷. Адабиётшунос олимнинг

³ Раҳматова Д. Муқимий издошлари: Филол. фанлари номзоди... дисс. - Т., 1967; Ҳолиқов Р. Мирзо Хайрулло Хўқандий: Филол. фанлари номзоди... дисс.- Т., 1977.

⁴ Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик. Ж.5.-Т., 1980.-Б.13.

⁵ Қаюмов А. Қўқон адабий муҳити. - Т.: Фан, 1961.

¹ Қаюмов А. Шеъринг жилolari. -Т.: Ўқитувчи, 1997.

² Каримов Ғ. Ўзбек демократ шоири Муқимий ва унинг даври адабиёти: Филол. фанлари д-ри... дисс. К.1-2. - Т.: 1961.

³ Каримов Ғ. Халқ, тарих, адабиёт. - Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977.

⁴ Мўминов И. Танланган асарлар. 3 жилдлик. Ж. 1. - Т.: Фан, 1969.

⁵ Абдуғафуров А. Ўзбек демократик адабиётида сатира.-Т.: Фан, 1961.

⁶ Абдуғафуров А. Зокиржон Фурқат.-Т.: Фан,1977.

Муқимий ижодига оид бошқа тадқиқотлари ҳам шулар жумласидандир⁸. Академик И.Мўминовнинг XIX аср II ярмидаги Туркистон халқлари ижтимоий-сиёсий ҳаётига оид асари ҳам эътиборга моликдир⁹. XIX аср II ярмидаги адабий ҳаёт ва унда яратилган ҳажвий асарларнинг илмий тадқиқига бағишланган адабиётшунос А.Абдуғафуровнинг “Ўзбек демократик адабиётида сатира” монографияси ҳам давр адабиётини ўрганишда муҳимдир¹⁰. Адабиётшуноснинг Фурқат ҳаёти ва ижоди юзасидан “Зокиржон Фурқат” монографик тадқиқотини таъкидлаш ҳам ўринлидир¹¹. Фурқат ижодининг ўрганилиши борасида адабиётшунос Ш.Юсуповнинг “Фурқат йўлларида”, “Худоёрхон ва Фурқат” тадқиқотлари алоҳида аҳамиятлидир¹². Шу давр адабиётининг турли масалаларини ўзида қамраб олган илмий асарлардан А.Жалоловнинг “XIX аср охири – XX аср бошларидаги ўзбек адабиёти”ни ҳам таъкидлаб ўтиш жоиз¹³. Шоир Завқий асарларини ўрганиш⁹, нашр этиш ва тадқиқот яратишда эса Ҳ.Раззоқов самарали ишларни амалга оширди.

Давр адабиёти масалаларини тадқиқ этишда адабиётшунос олимлар Л.Қаюмов, Б.Қосимов, У.Долимов, Р.Тожибоев, Ф.Хусаинова, А.Халилбеков, В.Мўминовлар бир қатор илмий тадқиқотларни яратдилар¹⁰.

Мазкур ишларнинг айримларида давр адабий муҳитининг иқтидорли намоёндалари қаторида Зорий номи қайд этилган.

Усмонхўжа Зорийнинг асарлари шоир ҳаётлик чоғларида нашр қилинган. Унинг Худоёрхон ҳақидаги муҳаммаси 1887 йилда Н.П.Остроумов томонидан “Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества”нинг 2-жилди 3-чиқишида қисқа сўз боши билан нашр этилади. Қўшиқ қилиб ижро этилган бу муҳаммасни ҳофизлардан эшитгани асосида ёзиб олгани сабабли бўлса керак, ношир Н.П.Остроумов сўнгги банди тушиб қолган мазкур муҳаммаснинг муаллифини номаълум деб ҳисоблаган¹⁴. Адабиётшунос Р.Тожибоевнинг аниқлашига кўра муҳаммас давр адабиётида тузилган баёзларнинг биридан ўрин олган бўлиб, сўнгги бандда Зорий тахаллуси қўлланган¹⁵. Пўлатжон Қаюмовнинг “Тазкираи Қаюмий” асри Зорий ҳақида маълумот берувчи асосий энг муҳим манбадир¹⁶.

⁷ Юсупов Ш. Фурқат йўлларида.-Т.: Адабиёт ва санъат, 1984; Шу муаллиф: Худоёрхон ва Фурқат.-Т.: Шарқ, 1995; Шу муаллиф: Хуфия қатламлар.-Т.:Маънавият, 1999.

⁸ Жалолов А. XIX аср охири – XX аср бошларидаги ўзбек адабиёти.-Т.,1991.

⁹ Раззоқов Ҳ. Завқийнинг ҳаёти ва ижоди: Филол. фанлари номзоди ... дисс. - Т.: 1953; Шу муаллиф: Завқий сатираси// Шарқ юлдузи. -1955.- №6.-Б.165-170; Шу муаллиф; Завқий: ҳаёти ва ижоди. - Т.: Узфанакаднашр, 1955.

Қаюмов Л. Сайланма. 2 жилдлик. Ж.1-2.- Т.: Адабиёт ва санъат, 1981; Қосимов Б. Излай-излай топганим.-Т.: Адабиёт ва санъат, 1983; Шу муаллиф: Маслакдошлар.-Т.: Шарқ, 1994; Шу муаллиф: XX аср бошида жадид адабиёти ва тарихий ҳодисалар. Китобда: Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш.-Т.: Университет, 1999; Долимов У. Исоқхон Иброт. - Т.: Шарқ, 1994; Тожибоев Р. XX аср бошлари Ўзбек адабий танқиди тарихидан: Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф.- Т., 1993; Хусаинова Ф. Демократ шоира Анбар отин: Филол. фанлари номзоди ... дисс. - Т., 1966; Халилбеков А Нодим Намангонийнинг ҳаёти ва ижоди: Филол. фанлари номзоди...дисс.- Т., 1967; Мўминова В. Ўзбек адабиётида лирика: Филол. фанлари номзоди... дисс. - Т., 1979;

¹⁴ Остроумов Н. Песня о Худаярхане. Записки восточного отделения императорского русского археологического общества.Т.2.-Санкт-Петербург. 1888.-С.189-193.(Кейинги ўринларда “Записки” деб юритилади.)

¹⁵ Тожибоев Р. Шуаро назмида Худоёрхон тақдири // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994. 22 апр.

¹⁶ Қаюмов П. Тазкираи Қаюмий.(3 қисмдан иборат)-Т.: Қўлёзмалар институти, 1998.

“Туркистон вилоятининг газети” 1909 йил, 19 июнь сонида эълон қилинган ҳажвий мухаммасни қисқа сўз боши мазмунига кўра “сандиксоз уста Усмонхўжа” ёзган¹⁷. Шоир Собир Абдулла адабиётшуносликда биринчи бўлиб Усмонхўжа Зорий ҳақида илк маълумотлар ва унинг ижодидан айрим намуналар беради¹⁸. А.Абдуғафуров шу мақола ва Собир Абдулла кўлидаги бошқа маълумотлар асосида Зорий ҳаёти ва ижодига оид айрим тавсиф баҳоларни беради ва еттита шеърни – икки ғазал, тўрт мухаммас ва бир мусаддасни “Ўзбек адабиёти” мажмуасида эълон қилади¹⁹. “Ўзбек совет энциклопедияси”да ҳам шоир Зорий ҳақида қисқа қайдларни учратиш мумкин²⁰. Адабиётшунос А.Мадаминов “Зорий асарлари тўплами” деб номланган мақоласида шоир ҳаётига оид тафсилотларни аниқлаштиради ва унинг дастхат баёзи топилгани ҳақида хабар беради. Яна бир мақоласида муаллиф Зорий ҳаёти ва ижоди хусусида кенгроқ тўхталиб, аввал чоп этилмаган уч шеърни нашр эттиради²¹. Адабиётшунослар М.Худойкулов ва Ш.Юсуповлар ҳам Зорий ижоди бўйича айрим мулоҳазаларни билдирганлар²². Айтиш мумкинки, Усмонхўжа Зорий давр адабий ҳаётида кўзга кўринган ижодкор сифатида ўтган асрнинг ўрталаридаёқ бир қатор мутахассислар томонидан тан олинган ва меросидан айрим намуналар нашр қилинган бўлса-да, то шу кунга қадар шоир таржимаи ҳоли ва ижодий фаолияти махсус тадқиқ қилинмаган, мероси тўпланиб тартибга солиниб, асарларининг ғоявий-бадий мундарижаси ҳақида яхлит тадқиқот яратилмаган. Мазкур иш худди шу вазифани бажаришга қаратилган.

Усмонхўжа Зорийнинг ҳаёти ва ижоди илк марта бирламчи манбалар асосида чуқур ва изчил тадқиқ қилинди. Хусусан, шоир таржимаи ҳоли ва меросига оид маълумотлар жамланди, қиёсланди, сараланди. Шоир асарлари мавжуд булган манбалар аниқланди, уларга тавсиф берилди ва илмий тизимга солинди. Таянч манбаларга асосан шоир асарларининг қиёсий матни тузилди.

Зорий асарларининг ҳажм кўлами ва мавзу доираси белгиланди, жанр хусусиятлари аниқланди ва давр қалам аҳли билан ўзаро ижодий муносабатлари ўрганилди, бадий маҳорат масалалари текширилди. Шоир Зорийнинг ижтимоий ва адабий ҳаётдаги ижодий фаолияти таҳлили орқали унинг ўзбек адабиёти тарихидаги ўрнини белгилашга ҳаракат қилдик.

Ўзбек адабиёти тарихида кам ўрганилган ва махсус тадқиқот объекти бўлмаган шоир Усмонхўжа Зорий ҳаёти ва ижодини тадқиқ этиш, шоир асарлари ўрин олган қўлёзма манбаларни текшириш ҳамда асарларини тартиблаштириш, умумеросини аниқлаш, ғоявий-бадий оламини идрок этиш, давр адабий ҳаётида унинг ижодкор сифатида тутган ўрнини белгилаш асосий мақсаддир. Ушбу мақсаднинг юзага чиқишида қуйидаги вазифаларнинг бажарилиши тақозо этилади:

- Усмонхўжа Зорий ҳаёти ва адабий фаолияти, адабий асарларининг ўрганилиш тарихини тизимли ёритиш;
- шоир асарлари мавжуд қўлёзма манбаларни аниқлаш ва илмий тавсифини бериш;
- ижодий мероси кўламини қайд этиш, мавзу доираси ва жанр хусусиятларини аниқлаш;

¹⁷ Туркистон вилоятининг газети. 1909, 19 июнь. (Кейинги ўринларда “ТВГ” қисқартмасидан фойдаланамиз.)

¹⁸ Абдулла С. Шоир Зорий // Шарқ юлдузи.-1956.-№ 10.-Б. 99-101.

¹⁹ Ўзбек адабиёти. 4 жилдлик. Ж.4. К.1. -Т.:Давлат бадий адабиёт, 1960.-Б.373-374.

²⁰ Зорий Усмонхўжа // Ўзбек совет энциклопедияси. 14 жилдлик. Ж.4. –Т., 1973.- Б.500.

³ Мадаминов А. Зорий асарлари тўплами // Мехнат байроғи. - 1973. - 8 сент.; Шу муаллиф: Зорий ғазали //Мехнат байроғи.- 1973-23 ноябрь; Шу муаллиф: Мавлоно Мухйи ва Зорий ижоди хусусида //Адабиёт кўзгуси. 2000.-№ 6. - Б. 76-86.

⁴ Худойкулов М. Ўзбек ҳажвий публицистикаси: шаклланиш ва ривожланиш тамойиллари.-Т.: Университет, 1995.-Б.76-77; Юсупов Ш. Худоёрхон ва Фурқат. - Т.: Шарқ, 1995.-Б.38-46.

- ўзбек шеърлятидаги халқчил йўналишнинг кучайишида Зорий ижодий фаолиятининг аҳамиятини кўрсатиш;

- XIX аср II ярми ўзбек шеърлятида ижтимоий-сиёсий мавзу йўналишидаги шеърлий туркумнинг пайдо бўлишида Зорийнинг ўрнини белгилаш;

- Мавжуд қўлёзма манбалар бўйича Зорий асарларининг қиёсий матнини тузиб биринчи марта илмий истифодага киритиш, нашрга тайёрлаш;

Ушбу иш XIX аср II ярми ва XX аср бошларидаги ўзбек адабиётининг кенг қўлами, халқчил моҳияти, даврнинг долзарб ҳаётий муаммоларини бадий таҳлил этишда эришган ютуқлари ҳақидаги мавжуд назарий фикрларни янада кенгайтиради. Муқимий, Мухйи, Фуркат, Завқийлар қаторида ва улар билан ҳамкор, ҳамфикр бўлиб қалам тебратган истеъдодлар ҳақидаги тасаввурни бойитади. Назарий умумлашма хулосалардан ўзбек адабиёти тарихини ёритишда ва қайта яратишда фойдаланиш мумкин. Тадқиқотнинг амалий аҳамияти қуйидагиларда ўз аксини топади:

- ўзбек адабиёти тарихидан янги нашрлар тайёрлашда;
- Зорий ҳаёти ва ижоди ҳақида монографиялар ёзишда;
- шоир яшаган даврни ва давр шоирлари ўртасидаги ижодий муносабатларни ўрганишда;
- шоир асарларини нашрга тайёрлашда;
- олий ўқув юртларида семинар ва махсус курслар ўтказишда.

Ишни яратишда Қўқон шаҳри /афур /улом номидаги вилоят адабиёт музейи ва ЎзРФА Шарқшунослик институти жамғармаларидаги ҳамда адабиётшунос А.Мадаминов шахсий кутубхонасидаги Зорий асарларининг қўлёзмалари тадқиқот объекти қилиб олинди*. Бундан ташқари шоирнинг турли баёзларга кирган ва аср бошларида матбуотда эълон этилган асарлари тадқиқот манбаи сифатида ўрганилди*.

I БОБ. УСМОНХЎЖА ЗОРИЙ ҲАЁТИ ВА АДАБИЙ МЕРОСИ

1-фасл. УСМОНХЎЖА ЗОРИЙ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИНИНГ ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИ

XIX аср II ярмида Туркистон халқлари чоризм истибдоди остида эди. Ўлканинг босиб олиниши ҳамда уни парчаланган ҳолда бошқариш, бу ердаги турли миллатларнинг бирлашишига йўл қўймаслик, миллий маориф ва маданиятнинг ривожланишига тўсқинлик қилиш чоризмнинг улуғ давлатчиликка асосланган сиёсати эди²³. Туркистон ўлкасида юз берган ижтимоий-сиёсий воқеалар, ижтимоий онг ва иқтисодий ҳаётдаги жиддий ўзгаришлар жамиятнинг барча соҳаларига таъсир қилганидай, тарих ва адабиётда ҳам, бадий тафаккурда ҳам ўз ифодасини топди. Давр ижодкорлари асарларида маърифатни тарғиб қилиш, билимли бўлишга ундаш, жамиятдаги янгиликлардан хабардор бўлишга чақириш, миллий уйғониш ғоялари тобора марказий ўрин эгаллай бошлади.

XIX аср II ярмида Қўқон шаҳри маърифатпарварлик ҳаракатининг энг ривожланган марказларидан бири эди. Бу ҳаракат бошида Муқимий, Фуркат, Завқий, Ибрат, кейинчалик, Ҳамза, Мирзо Ҳўқандий, Сўфизода турдилар. Шунингдек, бу даврага Зорий, Ёрий, Қорий, Писандий, /урбат, Рожий, Мунтазир, Шавқий, Нодим кабилар уюшдилар. Улар “жамият ва реал ҳаёт тақозо қилган турли мавзуларга мурожаат қилган бўлсалар-да, асосан уларни бир

* Зорий асарлари билан танишиш имконини бергани учун филология фанлари номзоди А.Мадаминовга тадқиқотчи чуқур миннатдорчилик билдиради.

* Мазкур мисралар муаллифининг “Усмонхўжа Зорий ҳаёти ва ижоди” мавзусидаги номзодлик диссертацияси 2003 йилда ҳимоя қилинган. (Д.Абдуллаева. “Усмонхўжа Зорий ҳаёти ва ижоди” Филол.фан.ном...дисс.-Т., 2003.-Б.143.)

²³ Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. - Т.: Шарқ, 1998.-Б.361.

мавқе - халқ оммаси мафкураси, бир ғоявий йўналиш, умумий дунёқараш бирлаштириб туради”²⁴. Ушбу адабий ҳаракатчиликнинг кўзга кўринган вакилларида бири шоир Зорийнинг давр ҳаётидаги ижтимоий ва адабий фаолияти эътиборга моликдир.

Зорий таҳаллуси билан ижод қилган шоирнинг асл исми Усмонхўжа эшон Искандархўжа бўлиб, у 1834-1910 йилларда Қўқонда яшади. Шоир ишқий, ижтимоий-сиёсий, диний-тасаввуфий мавзуда асарлар ёзиб, халқ эътиборига тушди. Зорий асарларининг ўша даврда бир қанча баёзларга киритилиши, вақтли матбуотда чоп этилиши ҳамда замондош шоирларнинг унинг асарларига муҳаммаслар битиши шоирнинг давр адабий ҳаётида муҳим ўрин тутганидан далолат беради. Бироқ, шуларга қарамай, адабиётшунослигимизда Зорий ҳаёти ва ижоди фақат айрим маълумот ва фикр-мулоҳазалар кичик мақола – ахборот шаклида мавжуд эди.

Зорий ҳақидаги қисқа маълумотларда унинг таржимаи ҳолига оид материаллар кам эканлиги, асарлари тўпланмаганлиги қайд этилади. Хусусан, адабиётшунослар Ҳ.Раззоқов ва К.Йўлдошев қуйидаги фикрларни билдирган эдилар: “Манбаларнинг кўрсатиши ча, Муқимий, Фурқат етакчилигида шаклланиб, ривожлана борган демократик адабиётнинг вакиллари кўпчиликни ташкил этади. Ана шундай шоирлардан қўқонлик Писандий, Зорий, /арибий, Муҳаййир... ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Номлари кўрсатилган шоирлардан кўпчилигининг ҳаёти ва ижоди ҳозиргача чуқурроқ текширилмаган ва асарлари оммалаштирилмаган.”²⁵

Зорий ҳаёти ва ижоди ҳақида кенгроқ маълумот берувчи энг муҳим манба П.Қаюмовнинг “Тазкираи Қаюмий” асари эканини таъкидлаган эдик²⁶. Бу асарнинг нашр этилиши (1998) хайрли ишлардан бўлди. Мазкур асар Зорий ҳаётига оид қизиқарли маълумот ва тафсилотларни беради. Тазкирадаги шоирнинг шахсий ҳаёти, инсоний фазилатлари, табиати, ташқи қиёфаси ҳақидаги тавсифлар Зорий ҳақидаги тасаввурларимизни анча кенгайтиради. Унда шоирнинг ҳаёт йўли тадрижий равишда берилади. Хусусан, Зорий ҳаёти ҳақидаги аниқ фактлар шоир биографиясининг муҳим нуқталарини аниқлашда қимматлидир.

Адабиётшуносликда Зорийнинг туғилган ва вафот этган саналари тўғрисида турли мулоҳазалар мавжуд эди. Адабиётшунос /Каримовнинг “Ўзбек демократ шоири Муқимий ва унинг даври адабиёти” номли докторлик диссертациясида Муқимий замондош- лари, хусусан, Зорий ҳақида қуйидаги қайдлар бор: “Муқимий замондошларидан. Асли исми Усмонхўжа, отасининг исми Искан дархўжа. Қўқонлик, сандиксозлик касби билан шуғулланган. Зорий 1839 йилда туғилиб, узоқ умр кўриб, 1915 йилда вафот этган.”²⁷ Ушбу саналар адабиётшунос Бегали Қосимовнинг “XX аср бошида жадид адабиёти ва тарихий ҳодисалар” номли мақоласида қуйидагича келтирилади: “Асримизнинг дастлабки йигирма йилида шаклланган янги шеърят анъанавий диний-тасаввуфий шеърятга билан ёнма-ён яшади. Мирмахмуд Қорий (1834-1904), Юсуф Сарёмий (1840-1912), Усмонхўжа Зорий (1839-1916), Ҳусайнкул Муҳсиний (1860-1917), айниқса Зиёвуддин Ҳазиний (1861-1921) бу йўлда самарали ижод этдилар.”²⁸

²⁴ Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик. Ж.5.-Т., 1980.-Б.38.

²⁵ Раззоқов Ҳ. Йўлдошев К. Маданиятимиз тарихидан // Ўзбекистон маданияти. 1957.-№47.

¹Бу асарнинг асл қўлёзма нусхаси иккита бўлиб, биринчиси муаллиф дастхати, П.Қаюмов томонидан 1960 йилда ёзилган. Эски ўзбек ёзувида. Қўлёзма адабиётшуносликнинг ўғли академик А.Қаюмов шахсий кутубхонасида сақланади. Ҳажми 631 бет, олти дафтардан иборат. Иккинчи нусхаси А.Қаюмов томонидан ҳозирги ёзувда қўчириб чиқилган. 778 бетдан иборат бўлиб, собиқ Қўлёзмалар институти жамғармасида инв.№443да сақланади. Тазкирада турли даврларда яшаган 324 шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида қимматли маълумотлар берилган. Асар 1998 йилда Тошкентда 3 жилд шаклда А.Қаюмов томонидан нашр қилинди.

² Каримов Ғ. Муқимий ва унинг даври адабиёти: Филология фанлари д-ри... дисс.-Т., 1961.-Б.561.

²⁸Қосимов Б. Жадид адабиёти ва тарихий ҳодисалар. Китобда: Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш.-Т.,1999.-Б.116.

Зорийнинг ҳаёти ва вафоти саналарини аниқлашга адабиётшунослардан А.Мадаминов ҳам уринади. Жумладан, “Зорий асарлари тўплами” мақоласида шоирнинг 1915 йилда ҳаёт бўлгани тахмин қилинади²⁹. Мақолада муаллиф томонидан топилган баёзда 1915 йил 18 декабрь санаси қайд этилгани учун бўлса керак, шоир шу йилда ҳаёт бўлган, дейилган. Лекин бизнинг аниқлашимизга кўра бу сана кейинчалик баёзнинг соҳиби бўлган шоир Собитхон Тўрақўрғоний томонидан ёзилган бўлиб, Зорий бундан илгарироқ, яъни 1910 йилда вафот этган.

Шоир Зорийнинг таваллуди ва вафоти саналарини аниқлашда биз икки манбага асосландик. Пўлатжон Қаюмовнинг “Тазкираи Қаюмий” асарида Зорийнинг 1910 йилда 76 ёшда вафот этгани ҳақида сўз юритилади. Иккинчи манба Қўқон адабиёт музейи жамғармасидаги инв.№ 27 бўлган қўлёзманинг 16-саҳифасида Зорийнинг 1328 йил рамазон ойининг 15-си душанба куни хижрат қилгани ҳақида котибнинг изоҳи бор. Котиб шоирни: “У дунёга кетди” маъносида, яъни “хижрат қилди” ибораси билан унинг вафотини қайд этган. Бу сана эса “Тазкираи Қаюмий”да таъкидланган милодий ҳисобда 1910 йилга мувофиқ келади. Шунга кўра, Зорий 1834 йилда туғилган деган хулосага келдик. Шу муносабат билан қайд этиш ўринлики, адабиётшунос Фатҳиддин Исҳоқов:

Икки ўттиз, икки беш ёшим менинг,

Не кунларни кўрмади бошим менинг,-

байтнинг Зорий қаламига мансублиги ҳақида кекса шеърят мухлисларидан эшитганини сўзлаган эди. Демак, юқоридаги мисраларга кўра ҳам Зорий етмиш ёшда ҳаёт эканлиги маълум бўлади.

XX асрнинг 50-60 йилларида Зорий ижодига қизиқиш ортди.

Шу йилларда Қўқон адабиётининг билимдонларидан Собир Абдулла Зорий ҳақида илк маълумотларни илмий жамоатчиликка тақдим этди. “Шоир Зорий” мақоласида муаллиф унинг “ўз шеърларидек шўх, хушсухбат, оққўнгил одам бўлгани”ни, лирик шеърлари ўз даврида машҳур ва адабиёт мухлисларига манзур бўлганлигини алоҳида таъкидлайди³⁰. Собир Абдулла Зорий ҳаётига ва шахсий сифатларига оид баъзи воқеаларни ҳам келтиради. Жумладан, шоир кимсасиз етим бўлган Турсункулни тарбиялагани, бошини силаб, унга ўз қизини турмушга бергани ҳақидаги маълумотлар йигитнинг тилидан берилади. Айни замонда, мақолада шоир ҳаёт йўли ва ижодий, ижтимоий фаолияти ҳақида маълумотлар кам, ҳатто унинг туғилган ва вафот этган йиллари кўрсатилмаган. Фақат Чархи девона маҳалласида туғилгани қайд этилади, холос. А.Абдуғафуров ҳам “унинг биографиясига оид маълумотга эга эмасмиз”, деб ёзади³¹.

Пўлатжон Қаюмовнинг “Тазкираи Қаюмий” асарида булардан фарқли равишда Зорий Қўқон шахрининг Сармозор даҳаси Рустамбек ҳалакижон маҳалласи Искандархўжа хонадонидан туғилган, деган маълумот мавжуд³².

Адабиётшунос С.Абдулла, бизнингча, Зорий ҳаётининг кейинги давлари ҳақидаги маълумотга таяниб, уни Чархи девона маҳалласида туғилган, деган.

² Мадаминов А. Зорий асарлари тўплами // Меҳнат байроғи. - 1973. - 8 сент.

³⁰ Абдулла С. Шоир Зорий // Шарқ юлдузи. 1956.-№ 10.-Б.100.

³¹ Ўзбек адабиёти. Мажмуа. -Т., 1960.-Б.373.

³² Қаюмов П. Тазкираи Қаюмий. 2-қисм.-Т., 1998.-Б.315. (Бизнинг изланишларимиз шуни кўрсатдики, Қўқонда Сармозор номли катта қабристон бор. Шу жойга яқин ҳозирги янги Чорсу маҳалласида “ҳалакижон” номи сақланган. Ҳалакижон деб номланишининг сабаби шундаки, қадимда маҳалланинг икки томони - Оқтепасой ва Қиялисойдан бу ерларга сув тошиб, уйларга сув тошиб, уйларга талофот етган. Тошқин шиддатли бўлиб, болаларни, одамларни оқизган. Айтишларича, бешиқлардаги чақалоқлар ҳам оққан, уларни қутқариб қолишга улгурмаганлар. Бундай фалокатли тошқинлар тез-тез қайтарилиб, аҳоли доимо саросимада яшагани сабабли “жон” ҳалакда маъносида “ҳалакижон” иборасини қўллаш одатга кирган. Ҳозирги кунда бу жойлар Мулкобод деб номланиб, маҳаллада масжид, чойхона ва бошқа жамоа йиғиладиган гузаргоҳлар бор. Кексаларнинг айтишларича, “Тазкираи Қаюмий”да зикр этилган Рустамбек бирор бой ёки амалдор бўлган бўлиши керак.)

“Тазкираи Қаюмий”да Зорийнинг оилавий муҳити, касб-кори, табиати, ижоди тўғрисида кўплаб маълумотлар берилади. Зорийнинг отаси ҳақидаги маълумот фақатгина тазкирада мавжуд. Унинг отаси Искандархўжа ёғочсоз уста бўлиб масжид-мадраса, меҳмонхоналарга нақшинкор дарвозалар ясаган. Муқимий ҳужраси жойлашган Соҳибзода ҳазрат мадрасасининг дарвозаси унинг томонидан ишланган. “Искандар нажжор” номи ўйиб ёзилган дарвоза ҳозир ҳам бор. Орадан ўтган йиллар, қор-ёмғирлар ўз таъсирини ўтказган бўлса-да, дарвозанинг тепа қисмидаги бу ёзув сақланган.

Адабиётшунос А.Мадаминовнинг 1973 йилда эълон қилинган “Зорий асарлари тўплами” мақоласи шоир ҳақидаги маълумотларни бирмунча тўлдиради. Шоирнинг асл исми ва тахаллуси ҳақида қуйидаги ғазал мақтасига таяниб хулоса чиқарилади:

Дуо умид этиб бу ерда арзимни қилиб эълон,

Дариф этманг дуо Зорий тахаллус хожа Усмондин.

Зорий ҳаёти ва фаолиятига оид аниқ далил ва саналар келтирилмаган бўлса-да, адабиётшунос А.Мадаминов шоирнинг бир муҳаммаси мазмунига асосланиб, бўлажак шоирнинг онадан эрта етим қолгани, отаси ва бобоси қўлида тарбиялангани, ҳаёти қийинчиликда ўтганини аниқлайди.

Шоирнинг онаси ҳақида тазкирада маълумотлар йўқ. Бу ҳақда Зорийнинг ҳасби ҳол мисраларидан юқоридаги каби мулоҳазаларга келиш мумкин. Тазкирадаги муҳим маълумотлардан бири Зорийнинг Норбўтахон мадрасасида таълим олгани ҳақидадир. Зорий маҳаллада илк саводини чиқаргач, отаси унинг мадрасада ўқишини қўллаб-қувватлайди. Бўлғуси шоир бу ерда бир қатор дунёвий ва диний билимларни эгаллайди. Қўқондаги адабий йиғин ва мушоираларда ҳам иштирок этади. Ижтимоий-иқтисодий қийинчилик даврида яшаган шоир даврнинг бошқа ижодкорлари сингари тирикчилик важдан бошқа касб билан шуғулланишига тўғри келади. У ота касбини тутиб, сандиксозлик орқасидан кун кўрганлиги ҳам тазкирада таъкидланади. Зорий табиятан жуда нозиктаъб бўлган. Унинг феъл-атвори, кўринишига қуйидагича тавсиф берилган: “Тўла қоматли, узун соқолли, содда кийимли, ўрта ҳол, оқ юзли, шоирлик ярашиб тушган, фозил, хуштабиат киши бўлган ҳолда таъби нозик, истиғноли киши эди. ...Арзимаган хато тўғрисида кўнгли қолар экан.”

Тазкирада шоирнинг уч муҳаммасидан айрим бандлар, икки ғазалидан сўнгги – тахаллус қўлланган байтлар намуна сифатида келтирилган.

Зорийнинг айрим шеърларида бир ерда кўним топмай, у жойдан бу жойга кўчиб қўнимсиз яшаганига баъзи ишоралар бор. Айтиш мумкинки, бу сарсонгарчиликлар, бир томондан, юқорида зикр этилгани каби табиий офатлар туфайли бўлса, иккинчи томондан ижтимоий-иқтисодий сабаблари ҳам бор, деб ўйлаймиз.

Собир Абдулла мақоласида шоирнинг қизи вафот этгач, унга ичкўёв бўлган Турсункул Шодиевнинг (1955 йилда Тошкентда вафот этган) кекса шоирни ёлғиз қолдириб бу хонадонни тарк этганлиги баён этилади. Хусусан, кексалик йилларида оилавий осудалик, хотиржамликка, меҳрга муҳтож бўлган Зорий кўп мусибатлар ва машаққатлар кўради. Ҳаётининг кексалик чоғларида Каъбага боришни орзу қилади, лекин бу истаги амалга ошмай, 1910 йилда Қўқонда вафот этади. Шахсий турмушдаги ва ижтимоий ҳаётдаги зиддиятлар шоир қалбини изтиробга солган. Шу сабабдан у Зорий тахаллусини қўллаган десак хато бўлмайди. Унинг қабри Сармозорда деб тахмин қилиш мумкин*.

Шоирнинг авлодлари ҳақида тазкирада баъзи қайдлар бор. Собир Абдулла таъкидлаган Зорийнинг қизларидан икки набиралари бўлиб, Боисхон ва Боситхон Қодировлар илмли кишилардан бўлган эканлар. Боситхон Қодиров Абдулла Қодирий билан яқин муносабатда бўлиб, ёзувчи “Меҳробдан чаён” романини ёзиш учун Қўқонга келганда Худоёрхоннинг ўша даврда тўқсон ёшда бўлган хотини Розия ойим билан учрашувни ташкил қилади. Бунинг учун

* Қўқоннинг катта ва кўҳна қабристони бўлган Сармозорда 1910 йилгача бўлган ва ўша йиллар атрофида қўйилган қабрлар чўкиб кетган, уларга ўрнатилган қабртошлар ҳам учрамайди.

Абдулла Қодирий минатдор бўлиб ҳаволада қуйидагиларни келтиради: “Муҳтарама Розия ойимга ва икки орада воситачи бўлиб, устимга миннат қўйган қўқонлик дўстим Босит Қодирийга ташаккур ва раҳматлар айтишга бурчлиман”³³.

Шуни қайд этиш ўринлики, Зорийнинг набираси хон саройига дахлдор кишилар билан боғлана оладиган имконга эга бўлган. Хусусан, Зорийнинг Худоёрхон саройи, тақдири ва бошқалар ҳақидаги асарлари шоирнинг сарой билан алоқада бўлганига ишора этади.

Шоир Зорий ҳаёти ва ижоди билан шуғулланган адабиётшунослар унинг асарлари жанрлари, мавзуси, бадиияти ҳақида ҳам эътиборга молик фикрлар билдирганлар. Собир Абдулла бу ҳақда: “Усмонхўжа Зорийнинг қимматбаҳо асарлари нашр қилинмаган бўлса ҳам, Қўқоннинг заршунос кексаларида сақланиб, ҳамон қўлдан қўлга ўтиб севиб ўқилади. Бизда мавжуд асарлар ҳам ана шу заршунослар қўлида сақланиб келинган Зорийнинг асарларининг бир қисмидир”, - деб ёзади. Мақоладан сўнг Зорийнинг икки ғазал, беш мухаммас, бир мусаддаси илова қилинган.

Мақолада шоирнинг асарлари мавзуси ҳақида гап борганда, унинг турли лирик жанрларда қалам тебратгани, қатор лирик шеърлари ўз оригиналлиги, равон ва ихчамлиги, тили соддалиги, ижоди оташнафаслиги таъкидланади. С.Абдулла бу ўринда Зорийнинг ҳажвиётда Муқимий ва Завқийлар изидан борганлигини айтиб ўтади. Унинг Мусича махзум мухаммасига алоҳида тўхталади.

Адабиётшунос А.Мадаминов Зорий ижоди ҳақида фикр юритиб, аввало, С.Абдулланинг “Мавлоно Муқимий” асарида Зорий ҳақида қайдлар учрашини ва унда шоирнинг “Мусича махзум” ҳажвиясидан парча келтирилганини изоҳлайди.

Айтилганидек, 1960 йилда чоп этилган “Ўзбек адабиёти” мажмуасига мазкур маълумотлар ва Собир Абдулла ихтиёридаги бошқа манбалар асосида А.Абдуғафуров Зорий ҳақида қисқа маълумот ва шоир асарларидан ғазал, мухаммас, мусаддас жанрларида ёзилган еттита намуна киритади. “Муқимий, Завқийлар билан яқиндан дўстлашган Зорий... гўзал лирик ғазал, мухаммаслар билан бир қаторда, сатирик характердаги бирмунча асарлар яратган”лиги таъкидланади³⁴.

Адабиётшунос /Каримов Усмонхўжа Зорийнинг давр адабиётида кўринарли ўрин тутган истеъдодли ижодкор эканини эса қуйидагича келтиради: “Бу давр адабиётида “Найлайин” радифи билан шу тахлитдаги шеърлар ёзиш кенг тарқалган. Унинг намуналари кўп бўлиб

Ёр сенсиз найлайин, дилдор, сенсиз найлайин,

Етгали васлингга мен ночор, сенсиз найлайин,-

байти ҳар бандда нақорат ўрнида такрорланувчи унинг мусаддас формасидаги чиройли бир намунаси шоир Зорийда учрайди. Зорий Қўқондан бўлиб Муқимий даври адабиётига мансуб бўлган талантли шоирлардандир.”³⁵ Дарҳақиқат, юқорида тилга олинган мусаддас халқ орасида кенг тарқалган бўлиб, Собир Абдулла ҳам ўз мақоласида бу фикрни таъкидлаб мазкур мусаддас яқин даврларгача ҳофизлар ижросида қуйланганини эътироф этади.

Адабиётшунос /Каримов Зорийнинг ижоди тўхталиб қуйидаги ларни қайд этади: “У (Зорий-Д.А.) демократик адабиёт руҳида поэзиянинг кичик формасида ижод этгани маълум. Унинг лирик шеърларидан ташқари Муқимий ҳажвий мухаммасига эргашиб ёзган сатирик асарлари ҳам бор”. /Каримов Муқимийнинг “Ҳажви Бектур”, “Лахтин ҳажви” каби асарлари тўғрисида Зорийнинг шу ҳажвларига жавобан мухаммас ёзгани ва у ўн икки банддан иборат эканлиги, саккиз бандлик бир вариантыни С.Абдулла шоирнинг лирик шеърлари қаторида “Шарқ юлдузи” журналида эълон қилганини таъкидлаб ўтади. Зорийнинг ҳажвий мухаммаси ҳақида адабиётшуносни қуйидаги фикрлари аҳамиятлидир: “Зорий сатираси ҳам ўзининг

³³ Қодирий А. Ўтган кунлар. Мехробдан чаён.-Т., 1994.-Б.492.

³⁴ Ўзбек адабиёти. Мажмуа. 4 жилдлик. Ж.4.-К.1.-Т., 1960.-Б.373.

³⁵ Каримов Ғ. Муқимий ва унинг даври адабиёти: Филол. фанлари д-ри... дисс.-Т., 1961.-Б.561.

ғоявий хусусиятлари жиҳатидан Муқимий сатираси изидан борган. Фақат унда услуб яна эркин ва сарбастдир”. Ўн икки банд деб ҳисобланган мухаммас қўлёзма манбаларда аслида ўн уч банддир. Адабиётшунос ундан беш бандини мисол қилиб келтиради. Муқимий ижодига оид бошқа асарларида ҳам /Каримов Қўқондаги адабий мушоира вакиллари билан бир қаторда Зорий ҳажвий шеърлар ёзиб, бу соҳада ҳам яхши намуналар яратганлигини айтиб ўтади.

А.Мадаминов Зорий баёзи ҳақида сўз юритиб, муаллиф унинг 202 саҳифадан иборат эканлиги ва унда Зорийнинг 29та асари мавжудлиги ҳақида хабар беради. Адабиётшунос Зорий ижодига тўхталиб, унинг шеърларида мумтоз адабиётимизнинг энг илғор анъаналари давом ва тараққий эттирилгани, шоирнинг ўз қаламини лирик ва ҳажвий асарлар ёзиб синовдан ўтказгани, ҳажвий асарлар битишда Муқимий, Завқий, Писандийлар ижодига эргашгани, замон иллатларини дадил фош қилганлигини таъкидлаб ўтади. Мақола муаллифи Усмонхўжа Зорийнинг халқчил, равон услубдаги лирик ва ҳажвий асарлари билан адабиётга муҳим ҳисса қўшганлигини хулоса қилади.

Усмонхўжа Зорий ҳақидаги қисқа маълумотлар ўн тўрт жилдлик энциклопедиянинг 4-жилдига киритилган. Унда шоирнинг “XIX аср II ярми ўзбек халқчил адабиёти намоёндаларидан бири эканлиги, Муқимий, Завқийлар билан дўстлашиб, улар таъсирида ғазал, мухаммаслар ҳамда ҳажвий асарлар яратган”лиги қайд этилади³⁶. Шоир ҳақида кам сонли материаллар борлиги, асарлари тўпланмаганлиги, бир неча шеърини намуналаргина эълон қилингани баён этилади.

Адабиётшунос Лазиз Қаюмов ўз асарида Усмонхўжа Зорийни қуйидагича тилга олиб ўтади: “Бу адабиётнинг йигирманчи аср бошларида ҳам яшаб ижод этган вакиллари билан қуйидаги шоирларни кўрсатиш мумкин: Фуркат, Муқимий, Завқий, Нисбатий, Нусрат, Мавлавий Йўлдош, Муҳаййир, Усмонхўжа Искандархўжа ўғли Зорий (1839-1915)”³⁷.

Зорий ижодига бугунги кунда ҳам қизиқиш ортиб бормокда. Адабиётшунос А.Мадаминов “Адабиёт кўзгуси”да босилган “Мавлоно Мухйи ва Зорий ижоди хусусида” мақоласида матбуотда эълон қилинган аввалги чиқишларига қўшимча равишда баъзи маълумотларни келтиради. Муаллиф шоир асарлари мавзуси ҳақида қуйидагича фикр билдиради: “Шоир шеърларида халқчил мотивлар билан биргаликда тарихий воқеликнинг реал тасвирларини ҳам кўради. Бунга унинг ўз даврининг ноёб ёдгорлиги ҳисобланган Худоёрхон ўрдасининг тасвири баён этилган мухаммаси, Андижон зилзиласига бағишланган “Воқеаи Андижон” шеърларини кўрсатишимиз мумкин”³⁸. Мақолада Зорий асарларида комил инсонга хос олижаноб туйғулар, юксак маънавий фазилатлар улуғланиб, ахлоқи замидалар (ёмон хулқлар), ярамас одатлар қораланган”лиги таъкидланади. Шунингдек, Зорий асарларининг бугунги кундаги тарбиявий, маънавий аҳамияти кўрсатилади. Мақоладан сўнг шоирнинг икки ғазал ва бир мухаммаси берилган. Адабиётшунос Р.Тожибоев “Шуаро назмида Худоёрхон тақдири” мақоласида 1888 йилда Санкт-Петербургда чоп этилган “Записки”нинг 2-жилди 3-чиқишида Н.Остроумов нашр эттирган Худоёрхон ҳақидаги мухаммаснинг Зорий қаламига мансублигини А.Мадаминов кўмагида аниқлайди. Мухаммас Н.Остроумов томонидан “Худоёрхон ҳақида қўшиқ” деб номланиб, қуйидаги сўзбоши билан чоп этилган: “Бу қўшиқ Худоёрхоннинг Фарғонадан кетиши биланок яратилган ва у кўплаб эркагу аёл ашулачилар томонидан қуйланади. Мусулмон тингловчиларда у чуқур таассурот қолдиради, ҳатто уни эшита туриб йиғлашади. Қўшиқ муаллифи номаълум. У Сатторхон ёрдамида мен томонидан таржима қилинди”³⁹. Адабиётшунос Р.Тожибоев А.Мадаминов шахсий кутубхонасидаги баёз ва Н. Остроумов нашр этган мухаммас матнларини ўзаро

³⁶ Зорий // Ўзбек совет энциклопедияси. 14 жилдлик. Ж.4.-Т., 1973.-Б.500.

³⁷ Қаюмов Л. Сайланма. 2 жилдлик. Ж.1.-Т., 1981.-Б.133.

³⁸ Мадаминов А. Мавлоно Мухйи ва Зорий ижоди хусусида // Адабиёт кўзгуси.-2000.-Б.76-86.

³⁹ Тожибоев Р. Кўрсатилган мақола; Остроумов Н. Песня о Худаярхане // Записки восточного отделения императорского русского археологического общества. Т.2.-Санкт-Петербург. 1888.-С.189-193.

солиштириб, улардаги ўхшаш ва тафовут томонларини аниқлайди. Фарқ шундаки, “Записки”даги мухаммас матнида Зорий тахаллуси қўлланмаган, яъни мазкур банд нашрдан тушиб қолган бўлиб, баёздаги мухаммасда мавжуд экан.

/Каримов Осиё халқлари бўлими Қўлёзмалар фондида сақланувчи алоҳида қоғоздаги мазкур мухаммасга ёзилган Смирнов изоҳига таяниб, уни мулла Абдураззоқ ёзган, деган янглиш фикрга келган. Бундай чалкашлик Худоёрхон ҳақидаги “Иккинчи қўшиқ” деб номланган Котиб мухаммаси таҳлилида ҳам кўзга ташланади. Бу чалкашликни А.Абдуғафуров “Зокиржон Фурқат” монографиясида қайд этиб ўтади⁴⁰. Иккинчи мухаммас, /Каримов ёзганидек, Самойлович эмас, балки Н.Остроумов томонидан нашр қилинади. Муҳаммас чоп этилган вақтда Самойлович етти ёшда бўлган. “Записки”даги Котиб мухаммасидан сўнг Н.Остроумов номи ва “Ташкент. 10 июль, 1891 год” санаси қайд этилган. “Записки”да Зорий мухаммасининг сўнгги банди берилмагани хусусида адабиётшунос Ш.Юсупов, шоир ўз тахаллусини яшириб қолган, чунки рус мустамлакачиларининг ҳийланайранги оқибатида “домга тушиб гирифтори қафас” бўлган хоннинг кўргуликларига қайғуриш “асар муаллифи бошига не-не савдоларни келтириши ўз-ўзидан аён эди”, деган мулоҳазани билдиради⁴¹.

Фикримизча, Н.Остроумовнинг ўз сўзларига таянадиган бўлсак, ношир мухаммасни қўшиқ шаклида эшитган ва ҳофизлар ижро этган вақтда улар оғзидан ёзиб олгани учун тўлиқ бўлмаган ва сўнгги тахаллусли банд тушиб қолган бўлиши мумкин. Муҳаммас ҳажми адабиётшунослар томонидан тўққиз банд деб белгиланган. Н.Остроумов нашр этган мухаммас матнидаги “Бу фоний дунёда ҳеч ким менингдек боши қотмайдур” мисраси билан бошладиган банд биз кўрган манбаларнинг (ҚАМ. Баёз. инв.№Р255. Муҳаммаси Худоёрхон сарлавҳаси остида. 155а, 155 в варақ. Баёз. инв.№ 27.Абёти Зорий сарлавҳаси билан. 14 варақ.)да учрайди. Мазкур банд қуйидагича:

Дунёю даҳрда ҳеч кимнинг мендек боши қотмайдур,

Ки, тинмай йиғладим ҳаргиз қиёмат тонги отмайдур,

Мусулмон комил ўлса, дунё деб динни сотмайдур,

Худодин кўркмаган уммат ҳабибидин уётмайдур,

Неча эшону қутбу покдомонимдин айрилдим.

Зорий асарларининг ишончли манбаларида мавжуд бўлган бу мисралар асосида мухаммас матни аслида ўн беш банддан иборат бўлган деган хулосага келиш мумкин.

Н.Остроумов сўзбошисидаги: “Худоёрхоннинг Фарғонадан кетиши биланоқ...” ибораси диққатга сазовор. Бундан мухаммаснинг яратилган санасини тахмин этиш мумкин. Айни замонда Зорий биринчилардан бўлиб бу ижтимоий мавзунини шеърятга киритган ва кейинчалик бир туркум асарлар яратилишига асос солган, деган хулоса чиқариш мумкин. Адабиётшунос Р.Тожибоев бу ҳақда шундай ёзади: “Шундан сўнг Зорий шеърдан илҳомланиб, қўқонлик бошқа шоирлар- Котиб, Фурқат, Завкий ҳам Худоёрхон тақдири хусусидаги ўз шеърларини ёзган бўлсалар ажаб эмас”⁴². Яқинда эса Зорий илк бора қаламга олган мавзуда яратилган Муҳаййир қаламига мансуб бешинчи мухаммас топилиб, илмий жамоатчиликка ҳавола қилинди⁴³.

Зорий мухаммаси хоннинг тилидан берилиб, унда яқин кишиларида ажралган, кечаги хурсандчилик кунлари бу кун ҳасратга айланган, мусофирликда ғариб ҳолига тушган, ўзга юртларга қувилган шахснинг афсус ва надоматлари таъсирли мисраларда акс этади. Муаллифнинг воқеаларни хон тилидан баён этиши инсоний изтиробларни тасвирлашда қулайлик туғдиради. Мазкур мухаммасга сўзбоши ёзган Н.Остроумов қўшиқ Фарғонада аёлу

⁴⁰ Абдуғафуров А. Зокиржон Фурқат.-Т.: Фан,1977. –Б.127-128.

⁴¹ Юсупов Ш. Худоёрхон ва Фурқат.-Т. 1995.-Б.46.

⁴² Тожибоев Р. Кўрсатилган мақола.

² Деҳқонов А. Худоёрхон фожеаси ҳақида бешинчи қўшиқ// Ўзбек тили ва адабиёти.-2000.№2.-Б.57.

³ Юсупов Ш. Худоёрхон ва Фурқат.-Т., 1995.-Б.45.

эркаклар томонидан куйланишини ва баъзилар йиғлашини айтиб ўтган эди. Кўринадики, Зорий мухаммаси халқ орасида тарқалган. Адабиётшунос Ш.Юсупов ҳам “Зорийнинг инсон қалбини забт этиш қудратига эга бўлган санъаткор эканлиги”ни таъкидлаб, мухаммаснинг баъзи мисраларини мисол тарзида келтиради. Ва: “Бу мисраларни ўқиганда, ўз қилмишларидан астойдил пушаймон бўлиб қон йиғлаб турган собиқ хонга чин юракдан ачинмай иложингиз қолмайди”, деб ёзади⁴⁴. Асли “Афсусномаи Худоёрхон мухаммаси Зорий” деб номланган Зорий мухаммаси ўша давр маданий ҳаётида муҳим воқеа бўлганини адабиётшунос тўғри қайд этади. Зорийдан кейин шу мавзуда мухаммас яратиш анъанага айлангач, Котиб, Фурқат, Завқий, Мухаййирлар ўз асарларини ёздилар. “Записки”нинг 1893 йилдаги 7-жилд (51-62 бетлар)ида Котибнинг “Вторая песня” ва 8-жилд (129-136 бетлар)ида Фурқатнинг мухаммаслари “Третья песня” номлари остида ва рус тилидаги таржимаси билан нашр қилинди⁴⁵.

Шуни таъкидлаш лозимки, ҳар бир мухаммаснинг таржимасидан сўнг Н.Остроумов номи ва йил саналари кўрсатилган. Зорий мухаммаси нашрида “Ташкент. Декабрь, 1886.” қайд этилган бўлса, Котиб асаридан кейин “10 июля. 1891 года. гор. Ташкент.”, Фурқат асаридан сўнг эса “Ташкент, 2 января. 1893 года” ёзувлари берилган. Тарихий маълумот ва саналарга асослансак, Зорий мухаммаси мукқаддимасидаги “Худоёрхоннинг Фарғонадан кетиши...” 1875 йилга тўғри келади. Демак, Зорий мухаммасни 1875-76 йиллар оралиғида Худоёрхоннинг “кейтиши ҳамоноқ” ёзган. Фурқат ва Котибларнинг асарлари кейинроқ - хон вафотидан сўнг битилган. Адабиётшунос А.Абдуғафуров Фурқат мухаммаси 1882-1883 йилларда ёзилган деган фикрга келади⁴⁶. Фурқат келтириб берган Котиб мухаммасига ёзилган мукқаддимада ношир хон ҳақидаги икки қўшиқни қўлга киритишга муваффақ бўлганини айтиб ўтади. Демак, Котиб мухаммаси ҳам хон вафотидан кейин ёзилган. Зорий асарлари ичида эса хоннинг вафоти муносабати билан ёзилган “Кетти, ким қоли” радифли мусаддас мавжуд. “Бу фоний даҳрдин жумла паямбар кетти, ким қолди...” мисралари билан бошланувчи мазкур мусаддасни ҳам 1879 йиллардан кейин яратилган деган фикрга келиш мумкин. Қўқоннинг сўнгги хони ҳақида шундай асарлар яратилганига Н.Остроумов алоҳида фикр билдириб, қуйидагиларни ёзган эди: “Шу мавзуда бирдан ортиқ қўшиқнинг пайдо бўлиши 1875 йилдаги сиёсий тўнтарилишнинг Фарғона мусулмон аҳолиси қалбини ларзага солганидан бўлса керак. Ва бу қўшиқлар халқ орасида тарқалган, улар рамазон тунларида ва кўп сонли йиғинларда куйланади. Бу қўшиқлар ўзига тўқ одамларнинг уюштирган йиғинларида ҳам ижро этилади. Бунда мусиқа асбоблари ҳам жўр бўлади.”(С.154.) Котиб мухаммасига муқаддима тарзида ёзилган ушбу фикрлардан келиб чиқадиган хулоса шуки, шоирларнинг хон тақдири ҳақида битилган таъсирли асарлари халқнинг юрагидан жой олган, кўп жиҳатдан манзур бўлган.

XIX аср II ярмидаги ўзбек ҳажвий публицистикасига бағишланган монографик тадқиқотида М.Худойкулов “Туркистон вилоятининг газети” 1909 йил 19 июнь сонидан Усмонхўжа исмли сандиксоз устанинг ҳажв қилган шеъри босилгани ва бу шеърга ёзилган кириш сўзи ҳақида тўхталади⁴⁷. Ушбу кириш сўзини тўлиқ келтирамиз: “Ушбу вақтларда Қўқон шаҳрини бозор ва расталаринда ўзларига зеб-зийнатлар бериб мардумларни молларини насяга олиб, ҳовли- ҳарамлар бунёд айлаб, тез фурсатлар ичида мардумларни молларини тағларига босиб, синган кимарсалар аҳволларига наззора айлаб, Қўқон шаҳрини фуқароси сандиксоз уста Усмонхўжа аҳволи замонага қараб мулоҳаза илан ёзган шеъридур”.

⁴⁵ Остроумов Н. Вторая песня о бывшем Кокандскомъ ханъ Сайидъ Мухамадъ Худаярь// Записки восточного отделения императорского русского археологического общества. Т.7-Санкт-Петербург. 1893-1894. -С.51-62; Шу муаллиф, шу тўплам: Третья песня о Худоярь-хане.Т.8.-С.129-136.

² Абдуғафуров А. Зокиржон Фурқат.-Т., 1977.-Б.127.

⁴⁷ Худойкулов М. Кўрсатилган асар.-Б. 76-77.

Адабиётшунос давр ижодкорлари адабий фаолиятига қисқа тўхталиб, уларнинг ҳажвий шеърлар ёзиб, даврнинг муҳим ижтимоий масалаларига ўз муносабатларини билдирганликларини, зулм ва адолатсизликларга қарши чиққанликларини изоҳлаб Зорий, Иброҳим Даврон, Саиджалол, Фурқат, Мирза Абдулла кабиларнинг ҳажвий шеърларидан парчалар келтиради. Жумладан, Зорий ҳажвий мухаммасидан икки банд берилади, газетада мухаммаснинг тўққиз банди чоп этилган бўлиб, унда шоирнинг таҳаллуси қўлланмаган.

“Записки” ва “ТВГ”да босилган Зорий шеърларидан кўринадики, ўша даврда ижтимоий-сиёсий мавзудаги асарлар ноширларни қизиқтирган ва матбуот саҳифаларида бу навъ шеърларга ўрин берганлар.

Юқорида биз зикр этган манбалар асосида Усмонхўжа Зорий таржимаи ҳоли ва ижодий фаолияти тадрижини нисбатан тўлиқ тиклаш мумкин бўлади.

х х х

Усмонхўжа эшон Искандархўжа ўғли Зорий 1834 йилда Қўқон шаҳрининг Сармозор даҳаси Рустамбек ҳалакижон маҳалласида маърифатсевар ҳунарманд оиласида туғилади. Оила бошлиғи Искандархўжа дурадгорлик касби орқали рўзғор тебратди. Усмонхўжанинг ёш чоғида онаси вафот этиб, уларнинг оиласи анча қийинчилик кўради. Бўлғуси шоир отаси ҳамда бобоси қўлида тарбия топади. Илм олишни қадрлаган Искандархўжа илк саводини маҳаллада чиқарган ўғлини Норбўтахон мадрасасига ўқишга беради. У мадрасада ўша даврда ўқитилган дунёвий ҳамда диний билимларни эгаллайди. Жумладан, Қуръон, фикҳ, кофия, шифоҳия кабилар бўйича таҳсил олади. Ўзбек ва форс-тожик адабиёти намояндалари Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Фузулий, Бедил асарларини қунт билан ўрганади, бадий ижод билан ҳам шуғулланади. Шоир форсий тилда ҳам шеърлар ҳам машқ қилади. Шу тилдаги унинг ижодидан бир тўртлик намунаси баёзларнинг бирида сақланиб қолган.

Шоир Зорий жуда камтарона умр кечиради. У отасининг касбини тутиб, сандиқсозлик ҳунари орқали кун кўради. Бироқ, бадий ижодни ҳам тарк этмайди.

Усмонхўжа Зорийнинг қачондан бошлаб ижод қилгани маълум эмас. Бироқ шунини айтиш мумкинки, шоир ижодининг асосини ташкил қилувчи ижтимоий мавзудаги, тарихий воқеалар билан боғлиқ асарлари ижодий етук даврида - қирқ-эллик ёшларида ёзилган дейиш мумкин. Зорий ўша даврда Муқимий атрофидаги мушоира даврасида фаол қатнашади. Доимий ўтказилиб турилган адабий йиғинлар ҳақида шоир Фурқат шундай маълумот келтиради: “Чун ёшим соати умр шаб-рўзида йигирма тўрт шумориға етти, ул вақт Хўқанд вилоятидаги фазил ва расотаъб кишилар бирла иттиҳод айлаб аларнинг суҳбатидин кўб баҳралар топдим ва аср шуаролариким, чунончи мавлоно Муҳийи ва мавлоно Муқимий ва мавлоно Завқий ва мавлоно Нисбатдурлар, ҳамиша мажлис бунёд айлаб зодаи таъбларимиздин мушоира қилур эрдик ва бир ғазалда татаббуъ кўргузуб, бир мазмун ҳар навъ ифода топар эрди”⁴⁸. Фурқатнинг сўзларига қараганда бу мушоира давраси анча кенг бўлган: “Дигар шеър арбоблари бизлар шеър суҳбатларимизни орзу айлаб келур эрдилар”, деб ёзади шоир.

Собир Абдулланинг “Мавлоно Муқимий” номли бадий асарида ҳам Муқимий бошлик адабий даврада бўлиб ўтган мушоира келтирилади. Йўлдош Мавлавий Муқимийни мадраса ҳужрасига тўпланган унинг ихлосмандлари Нариддинхўжа Нусрат, Муҳаммадқул Муҳаййир, Ёрмуҳаммад Ёрий ва Усмонхўжа Зорий кабилар билан таништиради. Шоирлар энди дастурхон ёзиб, меҳмонлар - Муқимий ва Мавлавийлар билан суҳбатлаша бошлаганларида ҳужрага очкўз ва таъмагир қори кириб келади. Шу жойда “ҳолвайтар” мавзусида мушоира бошланади. Ҳажвий характердаги бу мушоирада Зорий тилидан қуйидаги байт келтирилади:

Кирди сўрмай хужрага, ўт роҳати жон деб
Сандалдаги ўт ўчди, унга муз аралашди⁴⁹.

⁴⁸ Фурқат. Танланган асарлар. 2 жилдлик. Ж.2.-Т., 1959.-Б.139-140.

⁴⁹ Абдулла С. Мавлоно Муқимий.-Т., 1966.-Б.65.

Бу Зорийнинг ҳозиржавоблиги тан олингани, мавзу йўналишида дарҳол байт бита олишини кўрсатади.

“Тазкираи Қаюмий” асарида ҳам муаллиф кўқонлик шоир Мирзо Хайруллоҳон ҳақидаги маълумотларда ушбу мушоира давраси тўғрисида қуйидагича ёзади: “Шоир Маҳмуд қорига шеърятда шогирд мақомида алоқаси бўлса-да, мулла Солеҳжон маҳдум қози Наййирий ва мулла Сулаймонқул Рожий ва Усмонхўжа эшон Зорийлар билан ва унинг сўнгра ҳозир ҳаёт шоирларидан мулла Асғар али Чархий ила мушоира ва алоқа дўстлиги зиёда эрди”⁵⁰. Наййирий ва Рожий ҳақидаги маълумотларда ҳам мавжуд ижодий дўстлик алоқалари таъкидланади. Бундай ижодий давраларда йиғилиб турган шоирлар турли мавзуларда суҳбатлар қуриб, сиёсий-ижтимоий воқеаларга ҳам ўз муносабатларини билдирганлар. Ўз ижодларидан намуналар ўқиб, шеърхонлик қилганлар, бир мавзу доирасида назира-татаббуъ, мухаммаслар битганлар. Бу даврада куй, мусиқа чалинган. Зорийнинг шарқ мусиқасидан яхшигина хабари бўлган. У мана шундай давраларда мақомларни маҳорат билан ижро этган.

Зорий таржимаи ҳолини ўрганишда унинг ҳасби ҳол шеърлари муҳимдир. Бундай шеърларда шоир ўз ҳаётини тасвирлаб, турфа қийинчиликлар, оғир машаққатлар кўрганини куюнч билан баён этади. “Арз ҳасратномасидур” сарлавҳали мухаммасида “Анодин ёш қолдим, билмадим жоним қаён бўлдум”, дея ёзади.

Мазкур мухаммасида “Ёшим ўттизга етмай, дўстлар, бошимда минг савдо” мисраларидан унинг ёшлик йиллари қийинчиликда ўтганини аниқ айтиш мумкин.

Биз юқорида андижонлик шеърят мухлислари шоирнинг “Не балолар кўрмади ёшим менинг” каби мисраларини хотирлаш ларини келтирган эдик. Зорийнинг жумладан, ҳажман катта – ўн етти банддан иборат мураббаъсида унинг ниҳоятда қийинчиликда ўтган ҳаёти лавҳаларига ишора этувчи қайғу-ҳасрат мотивлари бўртиб юзага чиққан. “Бу дунёнинг лаззатидин мосувоман” мисраси билан бошланувчи бу мураббаъда ҳаётда “сонсиз жафолар” тортиб, “бағри яро” бўлган, меҳрга муҳтож, ёлғизлик ҳиссидан ҳасрат айтиб нола қилаётган инсон қиёфаси жонли намоён бўлади. “Бечораман, масканим йўқ, беватан”, “Фурсат ўтмай, неча жоя кўчубман”, “Тушти жудолғи дарди бошима” мисралари эса шоирнинг беҳаловат, қўнимсизликда кун кечирганидан далолат беради. Фарзанд доғида ўртанган, умуман ёлғиз қолган шахснинг қалб изтиробини унинг бир неча шеърларида яққол намоён бўлади. Зорийнинг оиласидан ягона қизи бўлиб, у бевақт вафот этганини шоир мураббаъларининг мазмунидан сезиш мумкин.

Шоир фарзандим борлигида шоҳлар каби бой-бадавлат эдим, деб ёзади. Бунда албатта моддий бойликни эмас, балки маънавий тўқинлик, оилавий мамнунлик назарда тутилган. Фарзандининг бевақт вафот этишини шоир оғир кулфат деб тасвирлайди:

Нури дийдам бирла кетти ривожим,
Шоҳлар киби эрди божу хирожим.
Оллоҳ қилди, нетай йўқтур нажотим,
Ҳасратимни кимга айтиб йиғлайин. (43 а)

Сўз юритилган мураббаъда шоир ўзининг ҳаётий-маиший турмушидаги камчиликлардан ташқари маънавий-руҳий изтироблар ни акс эттирган. Оилавий бахтдан маҳрум, кўпдан-кўп сарсонгарчиликларни бошдан кечирган Зорий “ўз юртимда мусофирман” дея надомат чекади. Даврнинг забардаст шоири Муқимий:

Мулки Ҳинду Марвдин келсам топардим эътибор,

Шул эрур айбим Муқимий мадуми Фарғонаман⁵¹.

дея ёзган бўлса, Зорий шундай нола қилади:

Бу ерда Зорийи аҳқарнинг элда эътибори йўқ,
Мусофирдек юрарман, мунда гарчи ўз диёримдур⁵².

⁵⁰ Қаюмов П. Тазкираи Қаюмий. 3 жилдлик. Ж.2.-Т., 1998.-Б.376.

⁵¹ Муқимий. Асарлар.-Б.143.

Бу фикрлар заминиди, албатта, ижтимоий сабаблар бор. Зорий рус чоризмининг талончилик, бузғунчилик, зўравонлик сиёсати, эксплуатациясига гувоҳ бўлди. Элда маънавий бузилишлар, инқирозлар, эътиқодсизлик, ахлоқсизлик, алдов, хиёнат авж олди. Бу ҳолатлар шоирни каттиқ қайғуга солар эди. Рус чоризмининг ҳукмронлигини қаламга олган ғазалида шоир халққа зулм қилинаётганини, шаҳар фисқ-фасоддан вайрон бўлаётганини тасвирлайди. Мухаммасларининг бирида битилган мана бу бандда ўша замон ҳолати, оддий халқнинг ночор ҳаёти, адолатсиз, золим кишиларнинг зулми реал ифодаланган:

/айри бидъатлар чиқиб ҳоло нечук бўлди замон
Беваю бечораларга тушти кўп бори гарон
Нотавонларга тавонгар сўзлари мисли синон,
Шукр айтинг, бу иш ўздиндур қиёматдин нишон,
Бўлса солди ҳақ ўзи сиздин ризо хижрат қилинг.

Зорий яшаб турган жамиятдаги иллатлар, залолат, куфр, адолатсизликларни кўриб, уларга салбий фикр билдирди. Буларнинг авж олишига сабаб эътиқоднинг сусайиши, одамларда диний иймонни йўқолганидан деб билди.

Шоир бир мухаммасида дин боби (эшиги) очилиб, имом маҳди авлоди келса, дин ривож топса диллар чароғон бўларди, дея истак билдиради. Одамларнинг диндан узоқлашаётгани, диний ахлоққа амал қилинмаётгани шоирни каттиқ қайғуга солган. Шу боисдан у бу сиёсий вазият – ўлкадаги чоризм ҳукмронлигидан қутулиб Маккаи Мадинада қарор топишни истаган. Зиёратга бориш истаги бир қанча асарларида қайта-қайта зикр этилади. Зорий ўзи гувоҳ бўлган ижтимоий воқеаларни, шунингдек, ўзи каби оғир ҳаёт кечираётган кишиларнинг умумқайфиятини жонли тасвирлади. Оддий халқ билан доимо бирга бўлган шоир эзгуликни, солиҳ амаллар бажаришни, ўзгалар дилига малҳам бўлишни тарғиб қилди.

Хулоса қилиб айтганда, нозик лирик ва ҳажвчи шоир Усмонхўжа Зорий Туркистонда ижтимоий қийин даврда, яъни чор Россияси ҳукмронлиги даврида яшаб ижод қилди. Адабиётшунослигимизда шу давргача унинг ҳаёти ва ижодига ўнлаб мутахассислар эътибор қаратганлар. Шоир Зорий ҳаёти ва ижодининг ўрганилиши адабиётимиз тарихидаги шоир сиймосини намоён қилса, иккинчи томондан, унинг асарлари жанрлари, ғояси, бадиияти орқали ўша давр адабиётини, ижтимоий жамиятнинг этик-эстетик меъёрларини, ижтимоий тафаккурини ўрганиш мумкин бўлади.

2-фасл. ШОИР АДАБИЙ МЕРОСИ МАНБАЛАРИ

Усмонхўжа Зорий ижодий меросини ташкил қилувчи шеърӣ асарлар XIX аср ярми ва XX аср бошларида тузилган ўндан ортиқ баёзлар таркибида мавжудлиги аниқланди. Улар асосан Қўқонда тузилган. Лирик ҳамда ҳажвчи шоир ҳаётлик чоғларида девон тузган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас, аммо у то ҳануз топилмаган. Кўпчилик баёзлар шоир дастхати билан битилган бўлиб, уларни “автограф баёзлар” деб аташ мумкин. Зорий баёзлари ҳам шоирнинг ўз асарларидан ташкил топган, демак уларни автограф баёзлар деб ҳисоблаш мумкин. “Бу типдаги баёзлар,- деб ёзади Ё.Исҳоқов,- у ёки бу шоир (баёз муаллифи, албатта) ижодининг эволюциясини ўрганиш, у ёки бу шеърнинг юзага келиш сабабларини аниқлаш ҳамда баёз муаллифи бўлмиш шоирнинг ўзига замондош бўлган ижодкорлар ва маданият арбоблари билан алоқасини изоҳлашда қимматли манба бўлади”⁵³. Яна таъкидлаш ўринлики,

⁵² Қўқон Адабиёт музейи.инв.№ 101-159. (Кейинги ўринларда ҚАМ қисқартмасидан фойдаланамиз.)

⁵³ Исҳоқов Ё. Баёз ва баёзчилик тарихи // Ўзбек адабиёти тарихи масалалари.-Т., 1976.-Б.89.

шоир ўзи тузган баёзга бошқа шоирларнинг асарларидан киритади. Бу эса шоирнинг шеър танлаш тамойилидан дарак беради. Масалан, Зорийнинг автограф баёзларида Мухйи, Муқимий, Азим Хожа эшон кабиларнинг асарлари учрайди. Бу эса Зорийнинг мазкур шоирларга бўлган ижобий муносабати, маслакдошлигидан далолат беради.

Зорий асарлари мавжуд баёзларнинг бир қанчаси шоир дастхати билан битилган бўлса, бошқалари шоирнинг замондош дўстлари томонидан ёзилган. Шоир асарларининг турли нусхаларидаги шеър матнларида ҳар хилликлар кўзга ташланадики, бу - шеърлар қайта-қайта кўчирилганидан ва ўз даврида кенг тарқалганидан далолат беради. Хусусан, бешта манбада Н.Остроумов “Худоёрхон ҳақида қўшиқ” деб номлаган мухаммаснинг турли вариантларига дуч келдик. Котиблар кўчирган манбалардан шу нарса маълум бўладики, улар “турли хил манбалардан ўзига ёкиб қолган ҳар хил жанрдаги шеърларни махсус дафтарга қайд этиб боради”⁵⁴.

Зорийнинг бизгача етиб келган асарлари мавжуд манбаларни қуйидагича белгиладик:

1. Зорийнинг ўзи тузган баёзлар.
2. Зорий замондошлари ва унинг бевосита иштирокида тузилган баёзлар.
3. Шоирнинг дўстлари, замондош шоирлар ёзиб олган Зорий шеърлари (алоҳида варақлардан иборат).

4. Аср бошларидаги матбуот нашрлари.

5. Пўлатжон Қаюмовнинг “Тазкираи Қаюмий” асари.

Бундан ташқари ЎзРФА Шарқшунослик институти жамғармаси инв.№ 7392 рақами остида сақланадиган “Девони Мухсиний”да шоир Мухсинийнинг Зорий ғазалига боғлаган мухаммаси мавжуд. Зорийнинг Каъба тавофи орзуси битилган ғазалига шоир Мухсиний унинг фикр, ғояларини тадрижий давом эттириб мухаммас боғлаган. Кўринадики, шоирга ҳамфикр, ҳаммаслак бўлган замондошларига у яратган асарлар манзур бўлган ва унга ҳамоҳанг мухаммаслар битган. Биз қуйида шу манбаларнинг ҳар бирига илмий тавсиф беришга ҳаракат қиламиз.

ҚЎЛЁЗМА БАЁЗ. Қўқон Адабиёт музейи. инв.№ Р 101-159. Баёзнинг тузилган йили ва жойи кўрсатилмаган. Котиби Зорийнинг ўзи. Шеърлар мазмунига қараб, баёзга шоир кексайган чоғларида тахминан 1900-1910 йиллар оралиғида тартиб берилган деган хулосага келиш мумкин. Матнлар оқ фабрика қоғозига настаълиқ хатида қора сиёҳ билан битилган. Шеърлар ҳар саҳифага қиялатиб жойлаштирилган. Қўлёзманинг варақлари ажралиб кетган. Қўлёзма ўлчови 10x16,5см. Матн ўлчови: 6x13 см. Варақлар безаксиз, пойгир ва интерполяция мавжуд эмас. Муқовада баёзнинг ҳажми 56 варақ деб белгиланган. Лекин саҳифалар қайта рақамланиб 63 варақ қайд этилган. Баъзи саҳифаларнинг рақамланишида чалкашликлар мавжуд. Баёз қалинроқ муқовага олинган бўлиб, устида Қўқон адабий мухитининг катта билимдони шоир Чархийнинг майда настаълиқ ёзувдаги шарикли ручкада ёзган қуйидаги изоҳи мавжуд: “Ушбу қўлёзма шоир Усмонхўжа Зорийнинг ўз дастхати. Бунга шоҳид камина Чархий Хўқандий”. Изоҳдан сўнг сана қўйилган эмас.

Шоир Чархий ўша даврда тузилган баёзлар, қўлёзмалар билан жиддий қизиққан ва шуғулланган. XIX аср Фарғона шоирларининг асарлари тўпланган баёзга ҳам Чархий, Пўлатжон Қаюмов, шунингдек, Муқимийнинг жияни Рўзимухаммад Дўстматов томонидан қўл қўйилган хужжат илова қилинган. Чархий томонидан берилган изоҳ биз учун ҳар жиҳатдан аҳамиятлидир. Юқорида келтирилган изоҳга кўра Зорий хатини аниқладик ва котиби кўрсатилмаган бошқа баёзлар хатининг Зорийга тегишли ёки тегишли эмаслигини қиёслаб текширдик.

Дастхат баёзнинг таркиби қуйидагича: Зорий қаламига мансуб уч ғазал, бир мурабба, тўрт мухаммас, икки мусаддас ва бир мусаддаснинг сўнгги банди – олти мисрадан иборат.

⁵⁴ Исҳоқов Ё. Кўрсатилган мақола.-Б.87.

Булардан: ғазал-58 мисра, мураббаъ-68 мисра, мухаммас-150 мисра, мусаддас-112 мисра, жами 376 мисра. Чархий гувоҳлигига кўра мазкур асарлар Зорийнинг ўз қўли билан битилган.

Булардан ташқари баёз таркибига Муҳйининг бир мухаммаси ва расуллуллоҳ алайҳивасалламга наъти, Муқимийнинг мухаммаси, шунингдек, Яссавий ҳикматларидан баъзи намуналар, Машрабнинг форсча ғазали ва сўнгги саҳифада Махмурнинг “Дар сифати Ҳаким туроби халта будур” ҳажвидан уч байт киритилган. Улар қаторида яна баъзи машқий шеърлар, жумладан мазмуни танобчилар ҳақидаги ҳажвга ўхшаш шеър, “Эшаккинам” радифли ҳажвий ғазал ҳамда шу каби у қадар бадийи такомилга етмаган асар намуналари бор. Бу қайд этилган шеърларнинг барчаси бошқа шахс томонидан баёзга битилган ва Зорий хатидан тубдан фарқ қилади.

Баёз Зорийнинг қуйидаги байтлари билан бошланади:

Исёнда ўтти умрум, қилгон ишим хиёнат,
 Ҳаргиз қилолмаганман дунёда зарра тоат.
 Йўқтур танимда қувват, букти қадимни меҳнат,
 Шукри узримни айтай бул ҳам эрур ғанимат
 Зорийдин аҳли улфат безор, йиғламайму?!
 Матлаби мудом ҳақдин дийдор йиғламайму?!

А.Мадаминов шахсий кутубхонасидаги баёз билан танишганимизда бу банд “Дарду аламларимга мен зор йиғламайму” мисралари билан бошланувчи мусаддаснинг якунловчи банди эканлигини аниқладик. Мазкур иккинчи баёз аввал тўрақўрғонлик шеърят мухлисларидан Собитхон тўра қўлида сақланган.

ҚЎЛЁЗМА БАЁЗ. Адабиётшунос А.Мадаминов шахсий кутубхонаси. Баёз қора қалинроқ муковага олинган. Ўлчови 12х19см. Матн ўлчови: 10,5х13см. Яхши сақланган. Матнлар қора сиёҳ билан бир устундан қиялатиб жойлаштирилган. Арабча шаклдаги саҳифа рақамлари 73 бетдан кейин чаплашиб кетиб аниқлаш қийинлашган. Кейинги даврда ҳозирги рақамлар билан қайта қўйиб чиқилган. Саҳифалар безаксиз, пойгир қўйилмаган. 46а варақда муаллиф ислоҳи деган интерполяция бор. Араб рақамида белгиланган 22-23 саҳифалар тушиб қолган. Ҳозирги рақамдаги 74б, 89-90а, 101 варақлар бўш қолган. 75-90 варақча араб рақамлари қўйилмаган. Бу матнлар дастхати ҳам аввалги варақлардан фарқ қилади. 98 а варақдан 101 а варақча ҳам дастхат ўзгарган. Баёзнинг 84 б варағида унинг соҳиби Собитхон тўранинг қуйидаги дастхат изоҳи мавжуд: “Ушбу ердаги абётларни ёздим тўрақўрғонлик Собитхон 1333 йилинда 24 моҳ сафар ойида 1915 йилида 18 декабрида. ...аҳбоб зот, мақоми даражотларга маълум қилурманки, мазкур абётларга айб қилмағойлар. Қўлдин келгони бўлган. ...Аммо мазкур байтлар ўқуш керак бўлса, ўзим келиб ўқуб берурман, ўзга одам ўқуёлмайдур. Агар ўқутғучи зотлар билурман десалар, адресим: Тўрақўрғонда Арғин маҳалладин 225-ҳовлида Собитхон десалар кифоя. Қишда Ҳўқанд. Мадрасаи Олийда”. Мазкур изоҳларга кўра Зорий асарлари хатидан тубдан фарқ қилувчи матнлар Собитхон Тўрақўрғоний томонидан ёзилган. Бу матндан сўнг Умар Хайём, Амирий, шунингдек, Саййидо, Ҳайрат Тўрақўрғоний кабиларнинг рубоий ва ғазалларидан иборат баъзи намуналар бор. Қўлёзманинг умумий ҳажми 101 варақдан иборат бўлиб, унинг таркиби қуйидагича: Зорий ғазалига мансуб етти ғазал, бир рубоий, бир мураббаъ, ўн олти мухаммас, уч мусаддас, жами 28 шеърни ташкил қилади. Булардан ғазал-108 мисра, рубоий-4 мисра, мураббаъ-68 мисра, мухаммас-610 мисра, мусаддас- 132 мисра, жами 922 мисрадан иборат.

Мазкур баёз таркибида мухаммас салмоқли ўрин тутди. Шулардан ўн беш мухаммас Зорийнинг ўз қаламига мансуб - мустақил мухаммас бўлиб, 13 б-16 б саҳифалардаги “Жаҳон оламни кездим...” деб бошланадиган мухаммас Зорийнинг Хилватий ғазалига боғланган тахмисидир.

Қўкон Адабиёт музейида сақланаётган ва биз шартли равишда биринчи деб белгиланган баёз билан ўзаро солиштирганимизда Зорий шеърларининг хати иккисида ҳам айнан бир хил эканлиги, улар ҳам шоир томонидан битилгани маълум бўлди. Ушбу баёз Зорий ижодининг

серқирра ва шеърӣ тур жиҳатидан ранг-баранг эканини кўрсатувчи манба сифатида ҳам аҳамиятли. У биринчи баёзни сон ва сифат жиҳатдан тўлдиради. Зорий адабий меросидаги шеърлар қаторига бу қўлёзма ўн тўрт шеър беради. Ҳар икки баёз таркибидаги шеър матнларини ўзаро қиёслаганимизда, уларнинг деярли ҳар бирида фарқ ва тафовутлар, таҳрирлар мавжудлигини кўрамиз. Биринчи дастхат баёзнинг 2 а, 2 б саҳифаларидаги ғазал 30-31 саҳифаларда: “Итлар қаторида кечалар ястаниб ётиб Нафсим душманига дилим посбон қилай” байти қўшилган ҳолда учрайди. Ушбу ғазал иккинчи баёзнинг 11 а, 11 б саҳифаларида тўлиқ мавжуд. Лекин биз тилга олган байт саҳифанинг четига ўзга ёзув билан битилган.

“Менинг бир лайливаш ақлимни олган гулзоримдур...” мисраси билан бошланадиган ғазал асли ўн икки байт бўлиб, иккинчи баёзда саҳифалар тушиб қолгани учун ғазалнинг 10-11-12 байтлари мавжуд эмас. /ғазалнинг илгари мутахассисларга маълум бўлмаган қуйидаги байтлари эса биринчи баёзда учрайди:

Келиб бу дунёга ҳаргиз кўрмадим ғамлик манга монанд,
Анинг чун чуғздек вайроналар дорулқароримдур. (4а)

Ўзум беор, гуноҳ бисёру мендек бўлмагай бадкор,

Кўзум нам, улфатим ғам, кулфатим хешу таборимдур. (4б)

Баёздаги “Қочар” радибли мухаммас эса Собир Абдулла ва А. Абдуғафуров томонидан қисқартирилган ҳолда - уч банди эълон қилинган эди⁵⁵. Мухаммас асли етти банддан иборат бўлиб, “Тазкирайи Қаюмий”даги матнда Зорий тахаллуси қўлланган сўнгги банд ҳам мавжуд. Лекин унда мисралар ўрни ва баъзи сўзлар шакли ўзгарган ҳолда учрайди. Иккала баёздаги матнларда сўз ва ибораларнинг синоними сўз шакллариининг турлича қўлланиши шоирнинг мухаммасни қайта ишлагани ва шоирнинг уни қайта ишлаганидан далолат беради. Мухаммаснинг 3,4,5,6,7 бандларида қуйидагиларни қайд этиш мумкин:

Биринчи баёзда:

Иккинчи баёзда:

3-банд, 1-мисра: одам
тўғри

мардум
рост

4-банд, 2-мисра тутмай худойим амрини баъзиси тутмай амрини

5-банд 1-мисра: лодон

аблаҳ

5-банд, 5-мисра: келса

келган

6-банд, 2-мисра: ҳамиша

туну кун

6-банд, 3-мисра: ул куни

ҳашр куни

7-банд, 4-мисра: дилшикаста ҳазин

фақир аламзадаи

“Қачонлардин бери, эй дўстлар...” деб бошланадиган мухаммаснинг 4-5-бандлари иккинчи баёзда 6-7-банд ўрнига тушиб қолган. Бунда ҳам баъзи сўзларнинг синонимлари қўлланганини кузатиш мумкин. Биринчи баёзда Худоёрхон номи зикр этилган мусаддас 4 банд бўлиб, иккинчи баёзда тўлиқ - 8 банддан иборат. Бу мусаддас Ҳазинийнинг “Тасаддуқ, ё расулуллоҳ” тўпламида шу шоир қаламига мансуб дея хато равишда нисбат берилган. Китобни нашрга тайёрловчи А. Мадаминовнинг эътирофига кўра мусаддас ҳақиқатан Зорий қаламига мансуб. Шунинг учун Ҳазинийнинг 1999 йилда нашр этилган “Девон”ида бу хато тузатилган - мусаддас киритилмаган.

Биринчи баёзда тўлиқ мавжуд бўлган ҳажман йирик ўн олти банддан иборат мураббаъ иккинчи баёзда тарқоқ ҳолда учрайди, яъни мураббаънинг 1,2,3,4-бандлари 61-62-варақларда, қолган қисми 40-43-варақларда келади. Иккинчи баёзда “Нури дийдам бирла кетти ривожим” мисраси билан бошланувчи янги банд ҳам берилган.

Кўринадик, иккинчи манба биринчи баёзга нисбатан мукаммал бўлиб, баёздаги таҳрир ва тўлдиришлар асосида шеърларнинг ишончли матнини тиклаш имконини беради.

⁵⁵ Абдулла С. Кўрсатилган мақола.-Б.101; Ўзбек адабиёти. 4 жилдлик. Ж.4.-К.1.-Т., 1960.-Б.373-384.

Биринчи баёз хотимаси “ғарибдек” сўзи иккинчи баёзда “Зорийдек” тарзида шоир тахаллуси билан ўзгартирилган.

Зорийнинг “Найлайин” радибли мусаддаси ҳар икки баёз таркибида мавжуд. Аммо иккала матн ўзаро қиёсланганда бир мунча тафовутлар кўзга ташланади. Биринчи баёздаги иккинчи ва учинчи бандлар ўрни иккинчи баёзда алмашиб қолган.

Мусаддаснинг “Шарқ юлдузи” журнали ва қўп жилдли “Ўзбек адабиёти”да эълон этилган матни иккинчи баёздаги матнга билан мувофиқ келади. Лекин уларда қуйидаги банд берилмаган:

Мубталоман, эй пари, товусдек рафторингга,
Жоннисор этсам бўлурму зулфи анбар борингга,
Орзиликдур жаҳон аҳли сенинг дийдорингга,
Марҳамат айлаб карам қил эмди дилафгорингга,
Ёр сенсиз найлайин, дилдор сенсиз найлайин,

Етгали васлингга мен ночор, сенсиз найлайин. (51а)

“Найлайин” мусаддасидан кейинги матнлар Зорий қаламига мансуб эмаслиги сабабли биринчи баёз мундарижаси асосидаги тавсифни яқунлаб, иккинчи баёз таркибидаги матнларга эътибор қаратамиз. Иккинчи баёздаги 23-24-варақларнинг мавжуд эмас. Шу сабабли “Менинг бир лайливаш ақлимни олган гулузоримдур” мисраси билан бошланувчи ғазалнинг сўнгги уч байти, шунингдек, Зорийнинг Хилватий ғазалига боғлаган мухаммасининг биринчи банди мавжуд эмас. “Тазкираи Қаюмий”даги ушбу мухаммас матнидан унинг асли 8 банд эканлиги маълум бўлади. Лекин унда Хилватий тахаллуси келган сўнгги банд йўқ. Баёз ва тазкирадаги матнлар ҳам ўзаро фарқланади. Хилватий ғазалининг яқунловчи байти қуйидагича:

Сани деб Хилватий гаҳи ўлди қиморбоз, гаҳи расво,
Гаҳи банги, гаҳи гулханнишин, гаҳи чафандандур⁵⁶.

Зорийнинг “Фалак даврида жонон...” деб бошланадиган лирик мухаммасининг сўнгги банди Қаюмий тазкирасида келтирилади: “Бу ҳол Зорийдандур:

Рақиби рўсияҳларни сўзига кирма эй барно,
Вале ҳар кимсаларни дўст деб сир айлама ифшо,
Алар фосидхаёлу баъзиларни турмуши бежо,
Билурсан Зорий янглиғ даҳраро беор йўқ асло,
Ўзунг доно эурсан бофаросат нуктадонимсан.”⁵⁷

Иккинчи баёзда:

Рақиби рўсияҳларни сўзига кирма эй барно,
Ҳама фосидхаёлу бу замон аҳлидурур бежо,
Вале ҳар кимсаларни дўст деб сир айлама ифшо,
Билурсан Зорий янглиғ даҳраро беор йўқ асло,
Ўзунг хўброқ билурсан бофаросат нуктадонимсан.”(50а)

Тазкирада Зорий тахаллуси қўлланган етти байтли “Бўл” радибли ғазал иккинчи баёзнинг 50 б, 51 б саҳифаларида тўлиқ мавжуд бўлиб, бошқа манбаларда учрамайди. Шунингдек, “Қил”, “Қийнаманг” радибли, “Маккаи Мукаррамада тургучи ҳожимизга” сарлавҳали ғазаллари, “Арзимни йиғлаб айтай зоти улуг ҳудого” ва “Сабру ҳушум ҳам кетибдур, телбаман, девонаман” мисралари билан бошланадиган мухаммаслари ҳамда форс тилидаги рубойиси фақат шу баёз таркибида учрайди.

Баёзнинг 59 б, 61 а саҳифаларидан ўрин олган “Очиб ибрат кўзини...” деб бошланадиган мухаммас 4 банд бўлиб, унинг биринчи банди йўқлиги, аслида эса бўлганлиги сезилади. 74 а саҳифада “Арз ҳасратномасидур” сарлавҳаси остида берилган:

⁵⁶ ҚАМ. инв. №19. Муқимий замондошлари қўлёзмалари. Алоҳида варақ.

⁵⁷ Қаюмий П. Қўрсатилган асар. Ж.2. –Б.318.

Келиб бу даҳраро, эй дўстлар, адам нишон бўлдум,
 Анодин ёш қолдим, билмадим жоним қаён бўлдум,
 Неча муддат ўтуб *
 Ано дийдорини ул дамда кўрмай бадгумон бўлдум,

Ани излаб аламдин ғунчадек бағримда қон бўлдум. (74а)

Ушбу бешликни биринчи банд деб ҳисобласак, кейинги бандларга шаклан ва мазмунан боғланишини кўрамиз:

Очиб ибрат кўзини айладим оламга наззора,
 Ҳама пиру жувон ҳар қайси ўз ҳолига оввора,
 Жаҳон нашу намосига истай ҳеч топмадим чора,
 Фалак давринда бекаслик қилиб кўксумни садпора,

Ривож олмай ишим ҳар ерда еттики, сарсон бўлдум. (59б)

Демак, ушбу мисраларни бирлаштирсак, беш банддан иборат мухаммас ҳосил бўлади. Ушбу шеърнинг сўнгги бандида Зорий таҳаллуси қўлланмаган.

Зорий ижодида мухаммас шаклидаги шеърлар салмоқли ўрин тутди. Уларнинг ҳажми катта бўлиб, олти банддан ўн олти бандгача бор. “Фужуру фиқс гардига ёр қилма мани...” мисраси билан бошланувчи мухаммасгина беш банддан иборат ва сўнгги мисраларда Зорий таҳаллуси қўлланган. Тахмин қилиш мумкинки, биз юқорида келтирган мухаммаснинг биринчи банди давр ўтиши билан бошқа саҳифага алмашиб қолган. Унинг сўнгги банди ҳам асли мавжуд бўлгани эҳтимолдан ҳоли эмас. Зорий дастхатида битилган таҳаллуссиз мухаммас шоир қаламига мансубдир. Унинг “Лахтун ҳажви” мухаммаси аввал адабиётшунослар томонидан мажмуада ва матбуотда эълон этилган эди. Баёз таркибидаги мазкур мухаммас тўққиз банд бўлиб қўлёзма матни ва эълон этилган матн ўртасида баъзи ўзгаришлар кўринади. Шу жумладан, мухаммаснинг биринчи банди мажмуага кирмай қолган.

Зорий ҳажвий мухаммасларидан яна бири “Махзум мусича иродати” сарлавҳаси билан баёздан ўрин олган. Журнал ва мажмуада мусича шилқим борасида” номи билан берилган мазкур мухаммаснинг куйидаги банди баёзда учрамайди:

Тарикча юкмаган чанг ул киши озода беозор,
 Калонлар суҳбатини топган кишидур хўб неку кирдор,
 Аваддин тарки дунё айлаганлар ақчадин безор,
 Алардек мутаққийга салла, тўн қозикда тайёр,
 Не ерда дуд чиқса анга меҳмон баччағар махсум. (Б.378.)

Баёзнинг 75 а саҳифасидан то 87 б саҳифасигача мавжуд матнлар ҳар хил ёзувда битилган. 87 б саҳифада Зорийнинг бир рубойи учрайди. С.Абдулланинг мақоласида бу рубой матни баъзи ўзгаришлар билан келтирилган эди.

Баёзда Амирий ғазали, Хайём, Саъдий, Ҳайрат Тўрақўрғонийнинг ғазали ва ғазал-мувашшаҳи учрайди. Булар кейинги даврда ёзилган ва баёз таркибига киритиб юборилган. Чунки 88 а саҳифадан 97 б саҳифагача Зорийнинг бир ғазал ва икки мухаммаси давом этган.

БАЁЗ. ҚАМ. инв.№ Р 610. Қўлёзма ўлчови 12х20,5 см. 150 варақ. Таъмирланмаган, сақланиши яхши эмас, котиби номаълум. Матнлар оддий Қўқон қоғозига настаълиқ хатида қора сиёҳда битилган. Баёзнинг биринчи бетида Зорийнинг етти байтли “Йўқ” радифли ғазали мавжуд. 2 б варақда ҳақ таоллонинг бир неча сифатлари ёзилган. Саҳифанинг ярмида 16 катак чизилган бўлиб, унда 1291 рақами бор. Агар уни ҳижрий йил ифодаси деб санасак, мазкур баёз шу даврда милодий 1875 йилда тузилган деган хулосага келиш мумкин. Кейинги саҳифаларда “Дуруди Кабира” рисоласи, турли дуолар, ривоятлар, муҳри нубувват ҳақида қисса”, форс тилидаги турли қиссалар жойлашган. 150 а, б варақларда Амирий, Шайдо, Машраб ғазалларидан намуналар бор.

* Мисрани ўқиш имкони бўлмади.

БАЁЗ. ҚАМ. инв. №Р 674. Қўлёзма тўплам. Баёз 83 варак, 3235 сатрдан иборат. Муқоваси бир табақа, қизил қаттиқ картондан ишланган, уч унвонли. Қўлёзма ўлчови: 13х21 см. Матн ўлчови: 8,5х16,5-8х13см. Матн пушти, малла, оч яшил рангли чизиқли ва чизиқсиз рус фабрика қоғозига сафсар, қора, қизил сиёҳ билан чиройли настаълиқ хатида кўчирилган. Баёзнинг титулида 1325 ҳижрий йил (мил.1907 й.) санаси бор. Котиби қайд этилмаган, лекин шоир Чархий бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Баёзда Амир, Муқимий, Ҳазиний, Қорий, Факирий, Фирокий, Журмий, Машраб, Саййидо, Қул Сулаймон, Махмурий, Фидойи, Пиримқори, Зорий, Камий каби 19 нафар ўзбек шоирларининг ўзбек тилидаги ғазал, мураббаъ, мухаммас, мусаддас жанрларидаги шеърлари мавжуд. Зорийнинг ўн банддан иборат мухаммаси мазкур баёзнинг 66 а,б varaқларида жойлашган. “Айлайин бир қисса...” деб бошланадиган мухаммаси Худоёрхоннинг Фарғонадан кетиши муносабати билан ёзилган.

БАЁЗ. ҚАМ.инв.№ 27. 144 варак. 4824 сатрдан иборат, қора қизғиш, қаттиқ картондан муқоваланган, унвонсиз. Қўлёзма ўлчови: 12,5х20 см. Матн ўлчови: 11х17 см ва 7х13 см. Матн новвотранг шилдироқ Қўқон қоғози ва оқ чизиқли яшил, сафсар, кўк, сариқ рангли рус фабрика қоғозларига қора ҳамда қизил сиёҳ билан чиройли настаълиқ хатида кўчирилиб, саҳифаларга икки устун ҳолда жойлаштирилган. Котиби номаълум. Қўқонда ҳижрий 1328 (мил.1910) йилда кўчирилган. Мазкур қўлёзма баёздан Зорий, Ҳазиний, Туфайлий, Васлий, Жўший, Хислат, Ҳавойи, Шавқий, Маъдан, Писандий, Завқий, Фурқат, Оразий, Асирий, Машраб, Муқимий, Камий, Котиб каби 55 нафар шоирнинг ўзбек ва форс-тожик тилларидаги ғазал, мухаммас, мусаддас, мусамман, фард, муаммо, қасида, маснавий жанрларидаги шеърлари ўрин олган. Бу мухаммас нусхаси аввалгилардан фарқ қилади. А.Мадаминов шахсий кутубхонасидаги вариантда мавжуд бўлмаган бир банд қолган икки баёз ва Н.Остроумов нашр этган мухаммасда бор. Мазкур баёзда: “Ҳалойиқлар ичра ҳеч ким менингдек боши қотмайдур” мисраси билан бошланувчи олтинчи банддир. Демак, бу банднинг мухаммас таркибида аслида бўлганлиги шубҳасиз. Зикр этилаётган баёздаги мухаммас матнида “Ариғ наҳрим чиқардим...” деб бошланадиган банд мавжуд эмас. Зорий таҳаллуси қўлланган сўнгги банд ҳам бу вариантда йўқ. Бу мухаммас вариантларининг турли шаклидаги нусхаларини таққослаб, унинг асли ўн банддан иборат эканлигини аниқлаб, илмий танқидий вариантини иловада келтирдик.

МИРЗО ХЎҚАНДИЙ архиви. ҚАМ. инв.№469. Алоҳида варак. Мирзо Хўқандий дастхати билан битилган Зорийнинг “Қилурсан” радифли лирик ғазали настаълиқ хатида ёзилган. /азал беш байтдан иборат бўлиб, ундан қуйироқда Мирзо Хўқандийнинг изоҳи ва йил санаси бор. “Афкор мундаги Зорий Хўқандийму ё бошқа му менга маълум бўлмади. Мирзо Хўқандий. 20 июль, 1935 йил. Қўқон жомеси, шанба куни”. Фикримизча, Зорий вафотидан кейин шоир Мирзо унинг мазкур ғазалини оғзаки эшитган ва уни ёзиб олган. /азалнинг услуби, руҳи, мавзуси жиҳатидан ва мактада Зорий таҳаллуси қўлланишига кўра биз уни Зорийга тегишлилиги шубҳасиз деб ўйлаймиз.

БАЁЗ. Аҳмаджон Мадаминов шахсий кутубхонаси. Баёз таркибида Зорийнинг икки ғазали мавжудлигини аниқладик. Баёз унча сифатли бўлмаган қоғозга майда настаълиқ хатида ёзилган. Номланмаган, давр ўтиши билан ёмғир, қорларда қолиб уринган. Қўлёзма 60 varaқдан иборат, унга кулранг қаттиқроқ картондан муқова қилинган. 56 б саҳифада “/азали мулло Зорий эшон” сарлавҳали етти байтдан иборат диний-тасаввуфий мавзудаги ғазал ўрин олган. Бошланиши:

Азал ваҳдоният дарёсидин қайнаб тошиб келдим...

Охири:

На ким асрори сирримни деб айтиб сўзлашиб келдим.

Саҳифаларга пойгир қўйилган. 57 varaқда “Дейдурман” радифли ғазали ҳам диний-тасаввуфий бўлиб, етти байтни ташкил қилади.

БАЁЗ. ҚАМ. инв.№Р 398. Қўлёзма муқоваси сариқ рангда, нақшли. Ўлчови:15х20 см. Умумий ҳажми 67 varaқ бўлиб, 1085 мисрани ташкил қилади. Оддий Қўқон қоғозига майда

настаълиқ ёзувида, қора сиёҳ билан ёзилган. Унда Машраб, Камолий, Умурий, Сайқалий, Саййидо каби шоирларнинг турли жанрдаги асарлари мавжуд. Баёзнинг 14 а,б varaқларида Зорийнинг “Этти ёр” радифли лирик ғазали учрайди. 15 а,б varaқлардаги ғазал саккиз байтдан иборат бўлиб, шоирнинг ўз отасига мурожаати тарзида битилган. Ҳар икки шеърда “Ҳикмати Зорий” сарлавҳаси бор.

БАЁЗ. ҚАМ. инв.№19. Муқимий замондошлари қўлёзмалари. Турли қоғозлар. Муҳйи, Найирий, Зорий каби шоирларнинг шеърлари. Матнлар қора сиёҳда ёзилган. Алоҳида қоғозда Зорийнинг саккиз бандли Хилватий ғазалига боғлаган тахмиси мавжуд. “Муҳаммаси Зорий бар ғазали Хилватий” сарлавҳали тахмис матни бошқа манбалардаги нусхалардан фарқланади.

БАЁЗ. ЎзРФАШИ. инв.№5666. Шоирлардан Жомий, Бедил, Навоий, Фузулий, Хожа Ҳофиз, Фузулий, Машраб, Амирий, Фурқат, Бехжат, Зорий ва бошқаларнинг турли жанрлардаги шеърий асрлари настаълиқ ёзувида битилган. Матнлар асосан ўзбек ҳамда форс-тожик тилидадир. Ҳажми 285 varaқ. Қўлёзма ўлчови: 13x21 см.

Қўлёзма баёз қаттиқ, қизил нақшли муқовага олинган. Сақланиши яхши. Матнлар Қўқоннинг шалдироқ қоғози ҳамда дафтар varaқларига қизил, қора сиёҳларда кўчирилган. Баёзнинг котиби, санаси қайд этилмаган. Лекин 263-varaқда 1313 ҳ.й. саналари мавжуд. Мелодий ҳисоб бўйича 1895-1896 йилларга тўғри келади. Баёзнинг 239-241-саҳифаларида Зорийнинг Лахтин ҳажви муҳаммаси берилган. Мазкур муҳаммас ўн уч банд (65 мисра)дан иборат бўлиб, бошқа манбалардаги нусхалардан кўра нисбатан тўлиқ бўлгани учун аҳамиятлидир. Бу муҳаммас матнида бошқа манбаларда учрамайдиган етти янги банд мавжуд бўлиб, улар шеър мазмунини янада чуқурлаштиради, муҳаммасда воқеалар сюжети кенгрок, воқеалар изчил, деталлар аниқ баён этилади.

БАЁЗ. ЎзРФАШИ. инв.№ 9971. Бедил, Абдулла Ансорий, Саййидо, Нодим, Ҳижлат, Зорий ва бошқаларнинг турли шеърий жанрлардаги асарлари жамланган. Матнлар асосан ўзбек ва форс-тожик тилида битилган. Тузилиш санаси ва котиби қайд этилмаган. Тахминан XX аср охири. Қўлёзма ўлчови: 12,5x20,5 см. Ҳажми 431 varaқ. Баёзнинг 383-387 varaқларида Зорийнинг Хилватий ғазалига боғланган муҳаммаси мавжуд. 383 varaқда “Лахтин ҳажви” муҳаммасидан икки банд келтирилган. Ушбу матнлар қаламда ёзилган. 385 varaқда саҳифанинг чап бурчагида “Ҳўқандлик Маҳмудхўжа Аҳмаджон қаламидур” деган ёзув бор. Зорий тахмиси билан “Тазкираи Қаюмий”даги матни солиштирганимизда уларнинг орасида катта тафовутлар йўқлигини аниқладик. Фақатгина муҳаммас сўнгги бандининг иккинчи мисрасида “мисоли чуғз” сўзлари тазкирада “ки чун бир” тарзда қўлланган. “Лахтин ҳажви” муҳаммасидан келтирилган икки банд парча матни ҳам ЎзРФАШИ инв.№5666. баёзидаги матни билан деярли бир хил.

БАЁЗ. ЎзФАШИ. инв.№ 11831 //II. Мажмуа икки қисмдан иборат. сариқ картондан муқова қилинган. Қўлёзма ўлчови: 17x26 см. Матнлар ўзбек тилида, настаълиқ ёзувида битилган. Котиби ва санаси қайд этилмаган. Биринчи қисм Алишер Навоий ғазалларидан иборат. Иккинчи қисмдаги саҳифалар рақамланмаган. Ҳажми олти varaқ бўлиб, унда Зорийнинг мураббаъси берилган. Мураббаъ “Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм” деб бошланади. Матнларда баъзи камчиликлар мавжуд. Хусусан, 3-4-бандлар уч мисрали, ўн биринчи банд икки мисрадан иборат. “Айтай санони қодир худоға” деб бошладиган мазкур мураббаънинг ўн иккинчи банди қуйидагича:

Васлингни қуйлаб, ҳажрингда ўлдум,
Мен хаста Зорий ишқингда қуйдум.
Бу Карбалода вобаста бўлдим,
Тушти жудолик дарди бошимға.(1а)

Ушбу банддан кейин яна шу тарздаги шеър давом эттирилган. Ҳар банди тўртинчи мисраси “Тушти жудолик дарди бошимға” деб такрорланувчи қолган матнларнинг ҳажми 20 банд (80 мисра)дан иборат.

БАЁЗ. Аҳмаджон Мадаминов шахсий кутубхонаси. Шоир Чархий дастхати билан битилган. “Қул бўлсун!” радибли лирик ғазал тўққиз байтдан иборат. Дафтар варағига настаълиқ ёзувда Чархий томонидан битилган лирик мухаммас беш банддан иборат бўлиб, сўнгги банднинг учинчи мисрасини ўқиш қийин бўлгани учун А.Мадаминов тузатиш киритган: “Ул тағофулпешалар хайлигадур (Зорий ғулом)”. Яна шундай варақлардан навбатдагисида “Тушубдур бошима ул ошике Мажнунни савдоси” мисраси билан бошланадиган лирик ғазал (7 байт) ва “Бўлди-ку!” радибли ижтимоий-сиёсий мавзудаги (10 байт) ғазаллар мавжуд.

Келтирилган манбалардаги шоир асарлари ҳажмидан кўринадик, Зорий ижодий меросини изчил илмий тизимга солиш, тўплаш ҳамда ўрганишни давом эттириш керак.

Мазкур бобдаги таҳлил ва далиллардан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

Шоир ҳаётига оид маълумотлар ва кўлёзма манбалар шундан далолат берадики, Усмонхўжа Зорий ўз даврида кўзга кўринган ижодкорлардан бири бўлган ҳамда асарлари кенг тарқалиб, турли баёзлардан ўрин олган. У лирик шеърлар яратиш билан бирга ижтимоий-сиёсий ҳаётга фаол муносабат билдириб, ўз замонасидаги муҳим масалаларни ҳам қаламга олган. Асарлари шоирнинг ҳаётлик чоғларидаёқ матбуотда нашр қилинган, қўшиқ қилиб ижро этилган.

Зорийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда П.Қаюмовнинг “Тазкираи Қаюмий” асари Зорий ҳақида қимматли маълумотларни берувчи асосий манбалардан бири ҳисобланади. С.Абдулланинг “Шоир Зорий” мақоласида ҳам Зорий ҳаётининг муҳим нуқталари қайд этилгани аҳамиятлидир. А.Мадаминовнинг Зорий ҳақидаги мақолаларида шоир ижодининг ўрганилишига илк уринишлар кўрилади. Зорий ижодига доир муносабатлар яна Ш.Юсупов, Р.Тожибоев, М.Худойқулов асарларида билдирилган.

Шоир Зорий ҳаёти, таржимаи ҳолини ўрганишда ҳасби ҳол шеърлари қўшимча манбадир. Ўз ҳаётига доир чизгилар кўпчилик шоирлар ижодида бўлганидек, Зорий асарларида ҳам шундай лавҳалар анчагина учрайди. Ҳасби ҳол шеърларида муаллиф нафа қат ўз шахсий ҳаётини, шу билан бирга давр ижтимоий муҳитини ҳам поэтик акс эттиради. Тавсиф этилган манбалардаги шоир асарлари унинг ижодий мероси кўлами кенглигидан дарак беради. Кўкон Адабиёт музейи ва ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланаётган кўлёзма баёзлар Зорий асарлари жанрларининг ранг-баранглигини кўрсатади.

Зорий асарларининг бир қанча баёзларга киритилиши, бир асарининг турли вариантлари мавжудлиги ва котиблар томонидан қайта-қайта кўчирилиши, матбуотда намуналар эълон қилиниши ҳамда шеърларининг халқ томониданг қўйланиши шоирнинг ижтимоий ҳаётда фаол қатнашганини, унинг асарлари халққа манзур бўлганлигини асослайди. Бу эса шоир Зорийнинг давр адабий муҳотида ўзига хос ўрин тугганидан далолатдир.

II БОБ. ЗОРИЙ ШЕЪРИЯТИ

1-фасл. ЗОРИЙ ШЕЪРИЯТИНИНГ /ОЯВИЙ-БАДИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Лирик шеър ижодкорнинг оний туйғул ари ифодаси экан, демак, ҳар бир лирик асар ўзига хос бетакрордир. Ташқи оламдан олган таъсири асосида ижодкорнинг бадиий нияти, ғояси, кайфияти ва ҳолати у ёки бу шаклда юзага чиқади. Шундай экан, шеърятда мазмуннинг етакчи бўлиши шарт ҳисобланади. Адабиётшунос А.Ҳайитметов тўғри таъкидлаганидек: “Ҳар қандай адабий жанр ўзида илгариги қаламкашларни адабий тажрибасини тўплаган бўлиб, жанр соҳасидаги бу тажрибадан ҳар қандай ижодкор ўз қобилияти ва мақсадидан келиб чиқиб ўзича фойдалана олади”⁵⁸. “Суврати ҳар қандай” бўлса-да, “назмда маъно”нинг етакчи бўлишига буюк мутафаккир Алишер Навоий ўз асарларида алоҳида эътибор қаратган эди.

XIX аср II ярмидаги адабий ҳаётда бадиий шакл ва мазмун тараққиёт йўлидан борди, ўтмиш адабиёт анъаналари ўзига хос давом эттирилди. Адабий турлардан лириканинг ғазал, мухаммас, мусаддас, рубоий, мураббаъ жанрлари етакчилик қилди. Мумтоз шеърятимиз шаклларида фойдаланган шоирлар бу жанрлар мазмуни, характери вазифасини ўзгартириб бордилар.

Шоир Усмонхўжа Зорий ҳам ўз ижоди билан ўзбек адабиёти ривожига салмоқли улуш қўшди. Зорий шеърятининг Лутфий, Саккокий, Атоий, Алишер Навоий, Бобур, Машраб, Ҳувайдо каби адабиётимиз намоёндаларининг ижодий мактабидан озиқлангани сезилиб туради. Шоир Зорий асарлари ўз даврининг бадиий маҳсули бўлиб, унинг ижодидаги оригинал ташбеҳ, ёрқин тасвир ва ўзига хос бадиий кайфият ва лавҳалар анчагина учрайди.

Шарқ шоирларида бўлгани каби ишқ-муҳаббат мавзусининг ғазалда акс этиши Зорий шеърятини учун ҳам характерлидир. Шоир Усмонхўжа Зорий ҳам қайси жанрда ижод қилмасин, бадиий нияти ва ғоясини ўзига қулай шаклда юзага чиқаради. Зорий мумтоз адабиётнинг қуйидаги жанрларида асарлар яратди:

1. /азал. 2. Мураббаъ. 3. Мухаммас. 4. Рубоий. 5. Мусаддас.

Маълумки, ғазал Шарқ адабиётида етакчи жанрлардан бўлиб, унинг асосий мавзуи ишқ-муҳаббатдир. ХУ асрда ғазал жанри Алишер Навоий ижоди орқали юксак чўққига кўтарилган бўлса, XIX аср иккинчи ярмида ҳам ривожланиб янги мазмун билан бойиди. /азалда анъанавий ишқий мавзу билан ёнма-ён ижтимоий-сиёсий мавзу ҳам кенг ишланди. Ҳажвий ғазалларнинг кўплаб ёзилишини Муқимий, Мухйи, Завкий, Писандий, /арибий, Аваз Ўтар, Нодим каби шоирлар ижодидан мисол келтириш мумкин. Зорий ижодида лирик шеърлар билан бир қаторда тасаввуфий мазмунга эга мисралар ҳам учраб туради. Тасаввуф ғояларининг ифодасида Яссавий, Боқирғоний, Ҳувайдо, Машраб кабиларнинг таъсирини кузатиш мумкин.

Шарқшунос Е.Э.Бертельс, тасаввуф адабиётини ўрганмай туриб мусулмон Шарқи маданий ҳаётини идрок қилиш мушкул эканини ёзган эди⁵⁹. XI-XV асрларда яратилган тасаввуфий асарларидагидек сўфиёна ғоялар кенг акс этмаса-да, Зорийнинг тасаввуфий дунёқарашини шу оҳангдаги асарлари орқали белгилаш мумкин.

Шоир ижодининг характерли хусусиятларидан бири шеърларининг марказида доимо етук, маънавий бой инсон қалби туради. Хоҳ ишқий, хоҳ ижтимоий, хоҳ диний мавзуда бўлсин, барча асарларида шоирнинг орзуси, истаги, умиди баркамол инсон қиёфасини кўрмоқдир. Унинг фалсафий дунёқараши бўйича қалби муҳаббатга ошно бўлган, ишқдан бохабар инсон ўзини англайди, ўзлигини топади. Инсоний ишқ кечинмалари, ошиқ маъшуклик муносабатлари шоирнинг мажозий ишқ ҳақидаги ўйлари ва туйғуларини ифодаласа, “худого муҳаббат”, “Мансур ишқи”, “нафсдан кечиш” кабилар зикр этилган ўринларда ҳақиқий ишқ талқин этилади.

Улуғ мутафаккир Алишер Навоий, мажозий ишқ қуёшнинг тонгги нурлари бўлса, ҳақиқий ишқ қуёшнинг шу қуёшнинг ўзидир, деб фикр билдиради Инсоннинг инсонга ишқи

⁵⁸ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. - Т.: Фан, 1961.-Б.34.

⁵⁹ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. - М.: Наука, 1965. -С.54.

ҳақиқий ишқнинг бир жузвидир. Ёхуд мажозий ишқ инсон ишқининг ибтидоси бўлса, ҳақиқий ишқ интиҳодир. Адабиётшунос Ё.Исҳоқов Алишер Навоий асарларида ишқ масаласини таҳлил қилар экан, мажозий ишқ ҳақиқий ишққа қарама-қарши қўйилмаслигини таъкидлаб, шундай ёзади: "...мажозий ишқ ишқи ҳақиқийнинг бир кўриниши ёки ҳақиқий ишқ йўлидаги ўзига хос босқич сифатида баҳоланади. Руҳан пок, маънавий комил инсон учун мажознинг ўзи айна ҳақиқатдир"⁶⁰. Зорий шеърларида ҳар икки ишқ талқин қилиниб, шоир ишқнинг хосияти, ошиқнинг руҳий ҳолати, ишқ сабабли қалб ва руҳнинг камолга эришуви хусусида кўп тўхталади. Бундай асарлар марказида инсонга эҳтиром, уни улуғлаш ғояси туради. Шоирнинг муҳаббат лирикасидаги етакчи тимсоллар ҳам ишқ, ошиқ, маъшуқа, рақибдир. Бу тимсоллар орқали шоир инсоний ишқ кечинмаларини образли тасвирлайди.

“Деб айтинг” радибли ғазалида у сабога мурожаат қилиб, ёрга ўз изҳорларини етказишни сўрайди:

Сабо, мундин бориб маҳбубима, эй ёр, деб айтинг,

Йўлингда мубталою сенга арзи бор, деб айтинг. (256.)⁶¹

Сабога, тонг насимиға мурожаат қилиш мумтоз адабиётимизда анъана бўлиб, Хоразмий, Навоий, Бобур каби шоирлар ижодида учрайди. Уларда тонг насими гўё ошиқ ва ёрнинг бир-бирига хабар келтирувчи восита сифатида намоён бўлади. Навоий:

Эй сабо, ҳолим бориб сарви гуландомимга айт,

Йиғларимнинг шиддатин гулбарги хандонимга айт.

Зорий ғазалида “сабо” образи хабар элтувчи воситагина эмас, балки лирик қаҳрамоннинг яқин ҳамрози сифатида намоён бўлади.

Ҳар қайси ижодкорнинг зикр этилган асарида ошиқ ҳолати ва маъшуқа гўзаллиги тавсиф қилинади. Зорийнинг таҳлилга тортилган мазкур ғазали ўзига хос воқеабанд сюжетга эга. Лирик қаҳрамон ошиқ ғам ютавериб, бағри пора-пора, афгор ҳолда тасвирланади. У тонг саҳарда сабо орқали ёрга ўз ҳолидан хабар етказмоқчи. Ёрдан лутфу марҳамат кутган ошиқ мабодо раҳм ўрнига жабру жафо кўрса, бу дунёда юра олиши қийинлигини таъкидлайди.

Шоир ташбеҳдан фойдаланиб, халқнинг жонли сўзлашув тилидаги “бошига осмон қулади” иборасини маҳорат билан қўллайди:

Жафою жавр ила ошиқ иши мунда ўтар бўлса,

Тушар бошига гўё гунбади даввор деб айтинг. (266.)

Айланиб турувчи фалакнинг доимий иши лирик қаҳрамонга жабр кўрсатишдир. Ёрга ушбу ҳолатларни баён қилар экан, лирик қаҳрамон ёрнинг келишини илтимос қилади, унинг висолидан беҳад шод бўлишини айтади. Бу изҳор, баёнларни ошиқ “муҳаббатнома” деб атайти. /азал сюжетида ошиқ ўз ҳолатини мактубга битгани ва уни сабо орқали юбораётгани маълум бўлади. “Иқроор хати”ни ошиқ ёрдан тумордек асрашини сўраб мурожаат қилади. Халқимизда тумор муқаддас бир буюм ҳисобланади. Шу маънода ошиқнинг хати маҳбубага муқаддас бўлмоғи кераклиги қуйидагича тасвирланади:

Муҳаббатнома ёзди айлаюб Зорий таваллолар,

Иложи бўлса қилғил бўйунгга туммор деб айтинг. (276.)

Шоир яна бошқа бир ғазалида ёр тасвири ва ошиқ ҳолатини образли тасвирлар экан, ёрни “лайливаш”, “гулузор” деб атайти. Унингча, дашту далалардаги сувлар сув эмас, ошиқнинг қонли ашиқдир. Бунда шоир муболаға орқали тасвир кучини яна ҳам оширади. Ушбу ғазал тадрижида қизил ранг билан боғлиқ ўринларни алоҳида таъкидлаш мумкин:

Қизорган гул эмас ҳар боғ аро бир гулситон ичра,

Туну кун ёрни ҳажрида чашми хуннисоримдур. (3 а. в.)⁶²

⁶⁰ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. - Т.: Фан, 1983. –Б.25.

⁶¹ Баёз. А.Мадаминов шахсий кутубхонаси. (Кейинги ўринларда А.М. ш.к. қисқартмасидан фойдаланамиз.)

⁶² Баёз. ҚАМ. инв.№Р 101-159.

Кўрунса шуълаеким барқ деб они хаёл этманг

Ўт эмас яшнаган жисмимда, мавж урган шароримдур. (4а)

“Қизарган гул”, “чашми хуннисор”, “кўкси доғдор”, “ўт”, “шарор” каби сифатлашлар ранг жиҳатидан мос бўлиб таносуб санъатини ҳосил қияпти. /азалда мазкур бадиий санъат шоирнинг ғоявий-бадиий ниятини образли юзага чиқаришда асосий усул лардан бири ҳисобланади. Ишқ алангасида ўртанган ошиқнинг доимий насибаси ғам, макони вайроналар, улфати ғам, ҳатто хешу табори – авлод-аждодлари ҳам кулфатдир. Шоир шундай ташбеҳ орқали ошиқнинг руҳий аҳволи ҳақида сўз юритади.

Халқимизда бирор муҳим гап, насиҳат, ўғитни “қулоғингга сирғадек тақиб ол” деган ибора бор. У шоир қаламида қуйидагича шаклланган:

Насиҳат берган эрди чикма раҳдин неча хўблар,

Алар сўзи ҳамиша менга олтун гушворимдур. (4б.)

Халқ мақоллари ва иборалар муаллифнинг фикрини ўхшатиш, қиёслаш, хулоса қилиш ҳамда образли ифода асосида акс эттириш учун муҳимдир.

Ёру диёрсиз қолган ошиқ образи Бобур ва Фуркат ижодлари учун хос бўлса, Зорийнинг мазкур ғазали мақтасида лирик қаҳрамоннинг ўз юртида ҳақирлиги, мусофирлиги таъкидланади. Бу ҳол, айти замонда, шоирнинг лирик шеърларида ҳам ижтимоий мотивларнинг сезиларли ўрнидан дарак беради:

Бу ерда Зорийи аҳқарнинг элга эътибори йўқ,

Мусофирдек юрарман мунда, гарчи ўз диёримдур. (4б)

/азал яратилган даврда Туркистон ўлкаси чоризм истибдоди остида эдики, шоир ихтиёри ўзида бўлмаган халқнинг фожеасини ўзига хос акс эттиргандек туюлади бу мисраларда.

Шуни таъкидлаш ўринлики, шоир лирикасида маҳбуба доимо идеал ёр сифатида тасвирланади. А.Ҳайитметов “Навоий лирикаси” асарида: “Шоир (Алишер Навоий-Д.А.) ёр образининг ғоявий моҳиятини унинг ташқи гўзаллиги орқали очишга интилиши”ни таъкидлаб, “ёр образининг биринчи специфик хусусияти ва энг муҳим томони унинг гўзаллигидир”, деб ёзади⁶³. Чиндан ҳам бу таъриф кўпчилик шоирлар ижодига мувофиқ келади.

Зорий тасвиридаги маъшуқа ҳам зоҳиран, ҳам ботинан гўзал. Унинг бениҳоя камолоти, тенгсиз жамоли сўз орқали маҳорат билан тасвирланади. Ёрнинг сиймоси ўқувчи кўз ўнгига аниқ гавдаланади. Шоир ёрнинг нафақат зоҳиран гўзал бўлишини, лутфи, суҳбати дилбар бўлиши кераклигини таъкидлайди. “Қийнаманг” радибли ғазалида ҳам ана шу масалалар кўтарилади:

Қийналиб жоним тоза раҳм айлангки, жоно, қийнаманг,

Авлиёларни ҳақи, эй мажлисо ро қийнаманг. (62 б.)

матлаи билан бошланадиган ушбу ғазал ўзининг равонлиги, ўйноқчилиги ҳамда оҳори тўқилмаган радифи билан ажралиб туради. Кейинги байтларга эса ижтимоий мазмундор фикрлар сингдириб юборилган:

Бу замон мардумлари бир-бирга найрангу фириб,

Пеша солмай зулмни, айланг мувосо қийнаманг. (63 а.)

Шоир лирикасида анъанавий ошиқ, маъшуқа тимсоллари билан бирга рақиб тимсоли ҳам ўзига хос сюжет манзараси яратишда муҳим роль ўйнайди. Найрангбоз, фирибгар шахслар ошиқнинг албатта зидди, рақиб. Рақиб маҳбубанинг йўлини пойлайди, ўз фириб тузоғи билан уни йўлдан урмоқчи бўлади. Ошиққа элтар йўлнинг устига мудом тузоқ қўйиб кутади:

Йўл узра курмиш давомат шум рақиблар домни,

Донасига қилмайин бир зарра парво, қийнаманг. (63 а.)

⁶³ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. - Т.: Фан, 1961.-Б. 175.

Маҳбуба ҳамиша мағрур, виқорли. Унинг юзи қанча ошиқлар хайлини хароб қилган. Шоир уни Чин шоҳининг қизига ўхшатади:

Гул юзингиз ёдида бир нечалар бўлди хароб,

Чин шоҳининг қизидек сарвосо, қийнаманг. (63 а.)

Зорийнинг ғазал ва мухаммаслари, мураббаъ ва мусаддасларининг вазни, оҳанги, радифи, услуби жиҳатидан ҳам ранг-баранг. “Қилурсан” радифли ғазал ўзининг мусикийлиги, ўйноқи оҳанги билан енгил ўқилади. Тасвирларнинг ёрқин, услубнинг соддалиги жиҳатидан халқ қўшиқлари руҳига яқин бу ғазалнинг матлаи қуйидагича:

Бир ғамза била сен мени девона қилурсан,

Раҳм айласанг, эй дўстки, ҳамхона қилурсан⁶⁴.

Кейинги байтда маъшуқанинг сунбул сочи тасвирланади:

Рашким келадур сен тарасанг сунбул сочинг,

Сочингни тараб, маҳрамингни шона қилурсан.

Мумтоз адабиётда ёр сочининг сунбулга ўхшателиши анъана. Лекин ошиқнинг маъшуқани тароқ (шона)дан рашк қилиши камдан-кам шоирларда учрайдиган лавҳадир. Шоир Хилватий ғазалига боғлаган мухаммасида ёрнинг сочини ёзиб боғда сайр қилишигача бўлган тасвирни янги лавҳалар билан кенгайтиради, ривожлантиради:

Ниқобин очди-ю айлаб, нигоҳ таъбимни чоғ этди,

Гоҳи ҳижрони бирла қонлу ашқин чун булоғ этди,

Қаро зулфини фигори лоладек сийнамда доғ этди,

Тун ул гулруҳ ёзиб сунбул сочини сайрибоғ этди,

Тамоми рангбў андин, на боғу чамандандур⁶⁵.

Юқорида келтирилган байтдан ошиқ табиатининг бир қирраси очиладики, у рашкчи. У ҳатто маъшуқага тааллуқли жонсиз буюмлардан ҳам рашк қилади. Шундай бўлгач, агар маъшуқа инсонларга кўриниш бергудай бўлса, нима ҳолат юз беради? Душманга юз кўрсатсачи? Бу ҳол ошиқ дилини тамоман вайрон қилади. У ёрни “шоҳи азизим” деб атаб унга қуйидагича мурожаат этади:

Раҳм айлагил ҳолима, эй шоҳи азизим,

Фарёду фиғон айласам, афғона қилурсан⁶⁶.

Ёрнинг жафожўлиги, ошиққа бемехрлиги ғазал сўнггида таъкидланади. Маъшуқа рақибларни ўзига суҳбатдош қилади-ю, ошиқни эса бегона ҳисоблаши айтилади.

“Йўқ” радифли ғазалини ҳам Зорийнинг шаклий, бадий изланишларининг самараси сифатида кўрсатиш мумкин. /азал қуйидаги матлаъ билан бошланади:

Юзунгни кўрмасам, эй ёр, мени бир дам қарорим йўқ,

Бўлуб рози ўлумга, бу жаҳон ичра турорим йўқ⁶⁷.

Ошиқ ҳолати тасвирланган ушбу ғазалда зулқофиятайн, тазод санъатлари орқали шоирнинг ғоявий нияти поэтик акс эттирилган:

Ки хоҳ лутфу вафо қилғилки, хоҳ жавру жафо қилғил,

Бошим тандин жудо қилғилки, сендин ўзга ёрим йўқ. (2а.)

Вафо, жафо сўзлари зид маъноли бўлиб, тазод санъатини юзага чиқаромокда, айни вақтда, бу сўз жудо сўзи билан бирга мисралараро келиб, ички қофияни юзага келтирган. “Қилғил” эса байт мисраларидаги ички радифдир. Кейинги байт мисралари ички қофияланган:

⁶⁴ ҚАМ. инв.№469. Мирзо Хўқандий архиви. Алоҳида варақ.

⁶⁵ ҚАМ. инв.№19. Алоҳида варақ.

² ҚАМ. инв.№469. Мирзо Хўқандий архиви. Алоҳида варақ.

⁶⁷Баёз. ҚАМ. №610. 2 а в.

Менки кулингдур ўлгунча, ўлуб тупрокка боткунча,
Қиёмат тонги откунча бу кулликдин тонорим йўк. (2а)

Зорий ғазалда шаклий изланишлар билан ҳам ўз маҳоратини синаб кўрди. Унинг ижодида ҳам бошқа шоирларда бўлгани каби ғазал-мувашшаҳ намунаси мавжуд. “Нормухаммаджон” деган шахс номи яширилган ғазалнинг 5,6,7-байтлари мавжуд эмас. Буни исм ҳосил қилишда баъзи ҳарфларнинг етишмаслигига кўра аниқлаш мумкин.

Маълумки, мувашшаҳда инсон ёки предмет номи яширилган бўлади. Лекин мувашшаҳ номи яширилган шахсга бағишланган ёки унга алоқадор бўлмаслиги ҳам мумкин. Ўзбек адабиётида мувашшаҳ шаклида ёзилган ғазал, рубоий, мухаммас, тўртлик намуналари учрайди. Байтлардаги биринчи мисраларнинг, баъзан жуфт мисраларнинг бош ҳарфлари ажратилиб ўқилса, киши ёки нарсга номи ҳосил бўлади. Одатда шеърда яширилган исми топишга ишоралар берилади, баъзан ишоралар берилмаслиги мумкин. Адабиётшунос олимлар М.Шайхзода ва А.Қаюмовлар Фуркат мувашшаҳлари ҳақида фикр юритиб, Фуркатнинг кўнглига яқин кишиларига атаб мувашшаҳ ёзганлиги ва уларга инъом этганлиги, баъзи мувашшаҳлар ўшаларнинг илтимослари билан ёзилган бўлиши мумкинлигини таъкидлайдилар. А.Қаюмовнинг мана бу фикрлари ҳам характерлидир: “Мувашшаҳ- ғазалда келтирилган сифатлашлар, шоирона тасвирлар кўпроқ шарқ адабиётига хос анъанавий характерга эга. Мувашшаҳ шоир маҳоратининг бир намоёйиши”⁶⁸.

Зорийнинг мувашшаҳи лирик ғазал бўлиб, матласи қуйидагича:

Наво қилгучилар жоно, гулистонингга кул бўлсун!
Ҳама рангин сақолар лаъли хандонингга кул бўлсун!⁶⁹

Ёрнинг қошу киприклари жаллод мисол ошиқни қатл этса ҳам ошиқнинг бу тақдирга ризолиги қуйидагича бадий акс эттирилади:

Мижанг жаллодини қошинг нусрат этса қатлима,
Ризо майдонида руҳум бу фармонингга кул бўлсун!

Зорийнинг ғазал-мувашшаҳи номи яширилган шахсга бағишланган эмас. Мувашшаҳ сўнггида исм яширилганига ишора берилган:

Нафосат нуруни дарж этти Зорий, гарчи номингга,
Кавокиб шуъласи хуршиди раҳмонингга кул бўлсун!

Лирик асарларида шоирнинг “мен”и ошиқ сифатида намоён бўлар экан, бу образда инсон қалбининг ишқ йўлида чеккан машаққатлари, руҳий аҳволи, ёрга интизорлиги, илтижоси ва муножоти бадий тажассумини топган.

Зорий лирикасининг ҳам ғоявий, ҳам бадий етук бўлишида Шарқ мумтоз адабиёти анъаналари ва халқ оғзаки ижодининг роли муҳим бўлган. Ўтмиш салафлар бадиятига хос ифода усуллари, услуб ҳамоҳанглиги, бадий ғоя ва фикр йўсинига ҳослик кузатилади.

Лирик мухаммасларда шоирнинг маъшуқа тимсолини акс эттиришида, унинг ташқи қиёфасини батафсил тасвирлашда бу шакл Зорий учун анча қулай имконни беради. Шоир “Фалак давринда, жоно...” деб бошланадиган мухаммасида ёрни лаби лаъл, юзи қизил гул, қошлари хурларникидек, қадди суман, тани кумушдек, гўё гулдан кийим кийган, бели нозик, кўзи ошиқни ўлдирадиган жаллод, киприклари ўқ каби тавсиф қилади:

Фалак давринда, жоно, эй пари, жисм ичра жонимсан,
Лаби лаъл, юзи гул, хурваш абрукамонимсан,
Суманбар, сиймтан, гулпираҳан, нозукмиёнимсан,
Кўзи жаллоди ошиққуш, ажаб мужгонсинонимсан,
Қаю гулшан гулисан, ё хурони жаҳонимсан?⁷⁰

⁶⁸ Қаюмов А. Шеърят жилолари. -Т.: Ўқитувчи, 1997. –Б.45.

⁶⁹ Алоҳида варақ. А.М. ш.к.

⁷⁰ Баёз. А.М. ш.к. 47 а.

Ушбу мухаммас ёр тавсифи билан бошланиб, биринчи ва иккинчи мисралардаги сифатларнинг уюшиши тансиқ ус-сифатни ҳосил қилган. “Тансиқ ус-сифат улдурким, бир нимани изма-из келган бир неча сифат била таъбир қилурлар”⁷¹.

Бешинчи мисрада шоир тажохул-ул ориф санъатини кўллаб, гўзал бадий ифодага эришган. Тажохул-ул ориф шундай санъатки, “сўзлагувчи бир нимани билур, аммо бир нукта била ўзни билмагандек кўрсатур”⁷². Бу ўринда шоирнинг ёрдан ким эканлигини сўраши тажохул-ул-орифдир.

Шоир ёрни тавсиф қилар экан, тажохул-ул-ориф санъатидан фойдаланиб, бу тавсифларни таъкидлайди, ёрнинг гўзаллигига кучлироқ урғу беради. Унинг фикрича, маъшуқа қанчалик гўзал бўлмасин, ошиқ унинг йўлида жон фидо этмасин, у бепарво, берган ваъдасининг устидан чиқиши даргумон. Маъшуқа гоҳ ситам қилади, гоҳ меҳрибонлик қилади. Зорий ишқий шеърлари учун аввал ёрни тавсифлаб, сўнг унга мурожаат этиш характерлидир.

Маъшуқа тимсоли тавсифи, ошиқ ҳолати баёни ва ишқнинг қудратини тавсифлаш шоирнинг кўпчилик лирик мухаммас ва ғазаллари учун хос. “Бўлмаса” радифли лирик мухаммасида шоир ушбу баёнларни кенгайтириб, санобар қадли гўзал маъшуқани боғда учратиб қолиш орзуси ҳақида боғбонга қарата мурожаат қилади. Ҳазажи мусаммани маҳзуф вазнида ёзилган ушбу мухаммасда ошиқ кўриниши муболағали тасвирланган:

Мавж урар хуноба ашким кўзларим дарёсидин,
Жон қуши парвоз этарга қасд этар маъвосидин,
Оҳким, ўлдум гўзаллар нозу истиғносидин,
Инқилоб ўлди кўнгуллар қошининг игвосидин,
Тинчимас жону кўнгул бир сулҳпарвар бўлмаса(15а.)

Жоннинг қушга ўхшатилиши ва унинг парвозга тайёр тургани ўзига хос ташбеҳ бўлиб, ошиқнинг жонфидолилиги, безовта рухий ҳолати тасвирланади.

Лирик шеърлар ичида Зорийнинг Муқимий асарлари руҳида ва услубида ёзилган, қофия ва радифи ҳам айнан бўлган мухаммас учрайди. Айтиш керакки, давр адабиётида назира, татаббуъ битиш анъана эди. Муқимийнинг “Ақлу ҳуш учди...” бошланмали ғазали мувашшаҳ бўлиб, у Адолхон исмли аёлга бағишланган. Бу мувашшаҳ мухаммас шаклида ҳам ёзилган.

Муқимий мухаммаси қуйидаги банд билан бошланган:

То асир ўлдим ўшал кун сен каби жонона ман,
Заръи ҳуснинг хирманидин бир теролмай дона ман
Тобакай мундоғ куярман оташи хижрона ман,
Ақлу қуш учти бошимдин, эй пари, девонаман,
Бир иложе қил, эл ичра бўлмайин жононаман⁷³.

Зорий шу услубни сақлаган ҳолда, “Ақлу ҳуш учти бошимдин, эй пари, девонаман” мисраси мазмунини биринчи мисрага чиқариб, ундаги мазмунни кучайтиради ва янги тафсилотлар билан бойитади:

Сабру ҳушум ҳам кетибдур, телбаман, девонаман,
Пурзиёлиғ бобида сен шамъу мен парвонаман,
Булмасал машҳури халойик, чуғздек вайронаман,
/урбат аҳлидин бўлай десанг яна бегонаман,
Бу жамоли наргисингдин ўт била ҳамхонаман⁷⁴.

Муқимий мухаммасида ошиқ ҳолати “шомдин то субҳидам” ёр ҳажрида ёнаётган шамга қиёсланса, Зорийнинг лирик қаҳрамони ўтда ёниб ҳалок бўлувчи, “ўтга ҳасрат

⁷¹ Ҳусайний А. Бадойиъу-с-санойиъ.-Т.: Адабиёт ва санъат,1981. –Б.239.

³ Ўша асар.-Б.132.

⁷³ Муқимий. Асарлар.-Т., 1974.-Б.307.

⁷⁴ Баёз. А.М. ш.к. 2 а в.

қилаётган” самандарқушга ўхшатилади.

Зорий тасвиридаги маъшуқанинг кўзлари жаллод, у ошиқнинг бор жаҳонини барбод қилади. Унинг киприклари кескир шамширга ўхшатишмоқда. Шоир тимсоллар яратиш ва ифода усуллари кўллашда ўзига хос йўлдан боради. Муқимий газалида ошиқ ёридан айрилиқда тасвирланади. Зорийнинг мазкур газалида эса лирик қахрамоннинг ёр сўзларидан кўнгли қувнаши, демакки, у билан кўриша олгани тасвирланади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Зорий асарларида аввалги даврларда ўтган сўфий шоирлар ижодидаги тасаввуф ғояларининг ифодаси каби сўфиёна қарашлар аниқ акс этмасда, у ўзининг замонаси киши сифатида бу йўналишда маълум фикрларни баён қилган. Баъзи мисралардаги тасаввуф талқинлари анчагина жўн. Шуниси эътиборлики, Зорийнинг тасаввуфий шеърларида Инсон ва Ҳақ, олам ва одам ҳақидаги фалсафий қарашлар намоён бўлади. Хусусан, куйидаги матла билан бошланадиган газалида ваҳдати вужуд ғоялари сезилади:

Азал ваҳдоният дарёсидин қайнаб-тошиб келдим,
Неча парда ҳижоб уқбалардинким ошиб келдим⁷⁵.

Шоир қаламга олган ваҳдоният тўғрисида манбаларда тасаввуфий истилоҳ сифатида, ваҳдат - бирлик, яккалик, ёлғизлик деб изоҳланади. “Ҳақиқий маънода бир воҳид Ҳақдир.”⁷⁶ Ваҳдати вужуд тасаввуфдаги назария бўлиб, унга кўра Аллоҳдан ташқари бирор борлик мавжуд эмас⁷⁷. Ҳақ таоло инсонни ўз нафасидан яратган. Инсон руҳи асосида Ҳақнинг нафаси бор. Шу руҳ моддий оламда яшаб такомил босқичларини босиб ўтгандагина “руҳ илк яратилган вақтдаги аслий софлигига қайтади”⁷⁸. Қуръони Каримда инсоннинг яратилиши ҳақида шундай оят бор: “У инсонни (яъни одамни) даставвал лойдан яратди. Сўнгра уни (инсон қилиб) ростлаб, ичига ўз (даргоҳидаги) жондан киритди”. (Сажда.32:7-9.)⁷⁹

Зорий қаламга олган “ваҳдоният дарёси” луғатларда куйидагича таърифланади: “Дарёи ваҳдат: Бирлик денгизи. Зоти кибриёнинг тажалли этиши”⁸⁰. Ҳақ таоло Одамни яратиб, барча мавжудотлардан шарифи мукаррам қилди. Шоир Зорий инсоннинг жаннатда яшагани ва ерга туширилгани ҳақида сўз юритиб, “неча парда ҳижоб уқбалардин” - неча минг олам ичидан келганини айтади. Манбаларда келтирилишича: “Ваҳдати вужуд: ирода ва мушоҳадада бўлганидек, борлик жиҳатидан ҳам бирлик қабул қилинган бу босқичда Аллоҳдан ташқари бирон борлиқнинг ҳақиқатда мавжуд эмаслиги тан олинган”⁸¹.

Инсон икки асосдан - тан ва руҳдан ташкил топган. Унинг руҳи юксалишга, тани тубанлашишга мойил. Инсонга ҳақнинг нури, нафаси кирган вақтда унинг мартабаси улуғлашди, оддий тупроқдан азиз хилқатга айланди. Шоир фикрларини давом эттириб, инсоннинг ерда яшаши буюрилганини айтиб ўтади:

Тамоми мартабам аълодин аъло эрди андоқким,

Аносиру арбаа аднога мундоқ эргашиб келдим (57 а).

Аносиру арбаа - тўрт унсур: сув, тупроқ, ҳаво, олов. Адно- энг арзимас, тубан. Ушбу жисмлардан яралган одам Ҳақнинг қудрати билан аъло мартабага эга бўлди. Ҳақ таоло барча фаришталарни одамга мусаллам бўлишга буюрди. Унга фақат шайтон бўйсунмади. Кейинги байтга эътибор берайлик:

⁷⁵ Баёз. А.М. ш.к. 56 б.

⁷⁶ Uludag S. Terimleri sozlugu.-Istanbul, 1991.-s. 552.

³ Бу ҳақда қаранг: Турар У. Тасаввуф тарихи.-Т.: Истиқлол, 1999.-Б.545; Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1991.-Б.175-178; Кароматов Х. Қуръон ва ўзбек адабиёти.-Т., 1993.-Б.50.

⁴ Турар У. Ўша асар.-Б.89.

⁵ Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Атоуллоҳ Мансур таржимаси. - Т.: Чўлпон, 1992.- Б.377.

⁶ Uludag S. Ўша асар.-S.143.

⁸¹ Турар У. Ўша асар.-Б.145.

/азоли ишратим бирла тараб-айшим лиқо эрди,

Бўлиб қисмат чунин андоғ манозилдан тушиб келдим (57а)⁸².

Тараб-айш - шодлик, хуррамлик, лиқо - кўриниш, манозил - бу ерда Одам Ато ва Момо Ҳавонинг жаннатдаги осуда ҳаётлари назарда тутилмоқда. Ҳақ таоло Одам Ато ва Момо Ҳавони шайтон ўз йўлига оғдирганидан сўнг жаннатдан ерга тушишни буюрган эди. Куръони Каримнинг “Бақара” сурасида қуйидаги оят бор: “Бас, уларни шайтон йўлдан оздириб масканларидан чиқарди ва айтдик: “Тушингиз (жаннатдан ерга)! (Сизлар) бир-бирингизга душмансиз. Энди маълум вақтгача (амалларингиз етгунча) Ерда маскан тутиб яшайсиз”(Бақара.2:36)⁸³.

Кўринадик, Зорий ғазалида инсоннинг қандай яралгани, инсонийлик моҳияти ва ҳақиқати тўғрисидаги масалаларни қўйган.

“Дейдурман” радифли ғазал ҳам шоирнинг олам ва одам ҳақидаги фалсафий қарашларининг давомидир. Лирик “мен” ҳар қандай овоз ва ҳар бир хуснда Ҳақнинг жамолини кўради:

На ун келса қулоғима, садойи ёр дейдурман,

На тарзи хусн кўрсам, ул руҳи дилдор дейдурман⁸⁴.

Оламдаги барча ашёларда Ҳақ жамоли зоҳир бўлади. Ҳар бир инсонда Ҳақнинг зарраси бор. Инсон ўзини бошқа оламлар орқали билади. Ҳадисда ҳам шундай келтирилади: “Ҳар бир мўмин банда ўз биродарининг кўзгусидур. У биродарида бир айбни кўрса ўзида бўлган шундай айбни тузатишга ҳаракат қилиши керак”⁸⁵.

Ўзгаларнинг савоб-гуноҳига, маънавиятига, ички оламига масъулият ҳис қилиш тафаккур одамларига хосдир. Шоир наздида ҳам бундай хислат ғофил эмас, хушёр бедор кишиларда бўлади. Ўзини ва ўзгаларни айбу нуқсонлардан поклашга интилиш ишқ туфайлидир. Кимки муҳаббат йўлида жонини тиккан бўлса, у ошиқлар сафидадир:

Муҳаббат кўйида ҳар ким дилу жонини фидо қилса,

Чу ошиқлар сафида Мансури бар дор дейдурман (58 а).

Шоир бу ўринда Ҳаллож номини ишқда собитлик тимсолида келтирмоқда. Манбалардан маълум бўлишича, Мансур Ҳаллож қатлидан сўнг ердаги дарахтлару ўсимликлар, мавжудотлар “Аналҳақ” деб унинг сўзини такрорлаганлар⁸⁶. Шоир ҳам гўё жаҳондаги эшитилаётган ҳар овозда Ҳақнинг садосини эшитади. Қуйидаги байтда эса шоир гўзал ташбеҳ билан агар овоз бўлмаса, най куруқ чўпдир, деган ифодани келтиради:

Кўрунг овозни қайдин келур ҳаргиз бир чўби хушқдур,

Ки, ҳар тан ичра жондур ул, билинг саттор дейдурман.,(58 б)

Жоннинг вужуд ичидаги ҳолати, яъни баданнинг руҳни ёпиб туриши (саттор - ёпиб турувчи) куруқ чўпдан овоз чиқаётган - найга қиёсланмоқда. Н.Комиловнинг изоҳлашича: “Най - Аслидан ажралган руҳ тимсоли, ошиқ қалб рамзи. У аслига қараб тинимсиз равишда интилади, нола-изтироблар билан ўзлигини ва ўз Роббини англаб боради”⁸⁷. Инсоннинг яшашдан муроди Комиллик экан, бу даражага у аввало покиза ахлоқ орқали эришади. Ҳақ йўлига кирган инсон эса, юқорида таъкидлаганимиздек, бедору хушёр - кўнгил кўзи очик, ғафлатдан йироқ бўлади. Зорий қатор асарларида одамларни ғофил бўлмай, атрофидаги воқеалардан огоҳ бўлишга чақиради. /азалларда ахлоқий мавзунинг акс этиши ҳам Зорий ижоди учун характерли. Инсон ўз-ўзини англаши кераклигини қуйидаги байтда тарғиб қилади:

⁸² Қўлёзмада қофия шундай: “тушиб” тарзида келган.

⁸³ Куръони Карим.-Б.10.

⁸⁴ Баёз. А.М. ш.к. 57 б в.

⁸⁵ Имом Исмоил ал-Бухорий. Ал-адаб ал-муфрад.-Т.:Ўзбекистон,1990.-Б.81.

⁸⁶ Рушдий М.С. Авлиёлар султони. Туронлик валийлар.-Т., 1995.-Б.104.

⁸⁷ Комилов Н. Тасаввуф. К.2. Тавҳид асрори.-Т., 1999.-Б.30.

Дило, огоҳ бўлгил, чашми тарларни тамошо қил,

Ҳама сармаст ўздин - беҳабарларни тамошо қил(55а)⁸⁸.

Одамларнинг кўзлари ёш, баъзилари дунёвий лаззатлардан сармаст, не ҳолда эканликларини англамайдилар. Уларнинг кўзлари кўр, қулоқлари кар. Бундай маънавий инқирозлар ҳалокатга олиб боради. Шоир мол дунёга меҳр қўйган “дил ҳажар” - бағритош, “шери нарлар”ни танқид қилади. Унинг фикрича, ақл-идрокли кишилар яхшилар билан суҳбатда бўлади, вақтини ғанимат билади, ўткинчи нарсалар кетидан қувмайди:

Ўзин билган кишига соати суҳбат ғаниматдир,

Агар идрокин ўлса раҳгузарларни тамошо қил (55 б).

Ҳувайдо ғазалларидан бирида ҳам Зорий илгари сурган масалалар маълум даражада ўз ифодасини топган. “Андиша қил” радибли ғазалида Ҳувайдо ҳам одамларни бедорлик, яъни қалбан ва ақлан уйғоқ, ҳушёр бўлишга чақиради. Хусусан, одамларнинг ўз сирри асрорини сақлаши зарурлигини, ҳар кимни маҳрам деб билиш хатолигини айтиб ўтади:

Рози дилни айтмагил, ҳар кимни сен маҳрам билиб,

Оқил эрсанг, маҳрами асрордин андиша қил.

Ҳувайдо ва Зорий шеърятининг муштарак жиҳатлари шундаки, ҳар икки шоир ижодида ҳам инсоннинг ички маънавий олами камолоти асосий ўринда туради. Инсон камолотида камтарлик, камсукумлик, фақирлик муҳимдир. Бу фазилатлар кўпчилик сўфий шоирлар қаламида тавсиф ва тарғиб этилган. Яссавий ҳикматларида, Ҳувайдо ва Ҳазиний ғазалларида бу мавзу анча кенг ўрин олган. Зорийнинг “Бўл” радибли ғазалида шу сингари комил ахлоқ масалалари кўтарилган:

Қачон дунёга келдинг, халқ аро расвои олам бўл,

/ариблар остонида итидин доимо кам бўл (50 б).

Шарқ шеърятида ит хоксорлик, садоқат тимсолидир. Шоир ғазал матласида ғариб, бечоралар остонасида ҳатто итидан ҳам кам бўлишни, такаббур бўлмасликни образли ифодалайди. Яссавий эса “Умнат бўлсанг ғарибларга тобе бўлгил”, - деб ғарибликнинг инсонлар учун бир нажот йўли эканини баён этади. “/ариб инсон” яссавийликда комил инсонга муқобил келади”⁸⁹.

Хокисорлик, ўзини тупроқ сифат билиш, фақирлик инсон қалбида ўзгаларга шафқат, меҳр-муруватни тарбиялайди. Ўзини Ҳақ олдида ожиз, нотаваон ҳис этиш, худога бўлган мусалламлик Зорий диний мавзудаги шеърятининг маъзини ташкил қилади.

Инсон яшар экан, ҳаётини ибратли ва мазмунли ўтказиши керак, нафсу ҳавога берилмай яшамоғи лозим, деган хулоса илгари сурилади. Нафспарварлик, бузуқ маишат одамни ғофил қилади. Шу боис шоир огоҳликка чақиради:

Ўтарлар барқдек билсанг агар хою ҳавасларким,

Егил укбо ғаминким ўлгунингча дийдаси нам бўл(51 а).

/азалнинг сўнгги байтида шоир хаста, бечораларга ёрдам беришга, “хастаю бечораю афтодаларни” кўрган заҳот дардига дармон бўлишга чақиради.

Зорийнинг бу тур шеърлари ахлоқий-дидактик мазмунга эга. Нафсни енгиш, салбий қусур ва феълларни ташлаб, маънан покланиш, ўзгалар дардини ўзиники деб билиш Ҳақ йўлида самимий тоат-ибодат қилиш, Ҳақ ишқи билан яшаш каби масалалар Зорий шеърларида кўзга ташланиб туради.

Охиратни унутмаслик, сўнгги кунини ўйлаш, ғариб, бечораларга меҳр-шафқат кўрсатиш кўнгил кўзи очиқ кишиларга хос. Чиндан ҳам, “Юзаки хушбахтлик, илдизсиз қувонч, сохта интилишларга кўникиш, буларга бефарқ қараш ижтимоий ҳаёт, одамлар ахлоқи учунгинамас,

⁸⁸ Баёз. А.М. ш.к. 55 а в.

⁸⁹ Яссавий Ҳожа Аҳмад: ҳаёти, ижоди ва анъаналари.-Т.,2001.-Б.68.

¹ Ҳаққулов И. Шеърят - руҳий муносабат. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1990. – Б.92.

шеърятга ҳам кони зиёндир”⁹⁰. Зорий эътирофича, қанчадан-қанча шоҳлар давру даврон суриб ўтган бўлсалар-да, жаҳон лаззатлари уларга доимий қолгани йўқ. Охиратни ёдда тутиш инсонни такаббурликдан, манманликдан қайтаради, мол-дунёга ортиқча хирс қўйиш, дунёпарастлик бефойда, аксинча, зиён эканини эслатади. Шоир таъкидлайдики, агар энг юқори мартабаларга эга бўлсанг-да, “хафт осмонга етса бошинг” барибир Ҳақ олдида бандасан. Шунинг учун Иброҳим Адҳам сингари “ўздин кечиш” зарур. Иброҳим Адҳам тожу тахт, молу мулкдан кечиб Ҳақ йўлини тутган сўфий. Унинг тимсоли адабиётда фақирлик, фоний нарсалардан дилни хориж қилиш - мосуволикнинг рамзи бўлиб келади. Қуйидаги байтнинг мазмун ва ғояси жиҳатидан Яссавий ҳикматларига ҳамоҳанг, ўхшаш жиҳатлари кўп. Эътибор қилайлик:

Аё Зорий, қаридинг яхшилар доманин ушлаб,

Тур эмди, қочмагил бошингни юз минг тепса ҳам дам бўл (31 б).

Юқоридаги мисраларда яхшилар орқасидан эргашиб, уларнинг қошидан кетмаслик, уларнинг назаридан қолмаслик тарғиб қилинади.

Таъкидлаш ўринлики, мухаммас жанрида диний-ахлоқий, ижтимоий-сиёсий мавзунинг ишланиши яққол кўзга ташланади. Бу шеъринг шакл ижодкорга танқидий, ҳажвий йўналишдаги фикрларни баён этишида ҳам кенг имкон беради. Зорийнинг биз қўлга киритган асарларининг кўпчилиги мухаммас шаклидаги шеърлардир. Айтиш мумкинки, Зорий ижодида мухаммас салмоқли ўринни эгаллайди.

Алишер Навоий маснавийни “васе майдон”, яъни кенг майдон деган бўлса, XIX аср II ярмидаги адабиёт учун мухаммас шундай имконни берган.

Шоир ижодида айниқса, мусулмонликнинг фарзи бўлган ҳаж зиёрати ҳақидаги бирмунча асарлар учрайди. Ўз ватанида ўзини мусофирдек ҳис қилган шоир муқаддас жойларни зиёрат қилишни кўзлайди. “Эй, мусулмонлар...” деб бошланадиган мухаммасида муаллиф ҳижрат қилиш, Каъбани тавоф этиб, айбу гуноҳлардан покланишни лозим деб билади. Мухаммасда замона ҳолати ва аҳли замон хулқи-атвори мавзуси яна марказда туради. Элда издан чиққан ахлоқ масалалари, ота-онага ҳурмат йўқолгани, одамларнинг бир-бири билан муносабатларидаги ёлғон, хусумат, авж олган бидъатлар, шунингдек, “дононинг боши сарнигун” эканлиги таъсирли мисраларда қаламга олинади. Шоир дунёни гўё қафасга ўхшатади, яъни инсоннинг инон-ихтиёри ўзида эмаслигини, балки қулликда кун кўраётганини бадиий бўёқларда тасвирлайди. Мухаммасда бундай адолатсиз ҳолатнинг мустамлакачилик сиёсати оқибати бўлганлигига ишора мавжуд. Шоир таъкидлашча, “дунё мўминлар учун қафас бўлди”. Мисраларнинг “мен” эмас, балки “биз” номидан битилиши ҳам (“юрмадук”, “додимизга”...), шунингдек, хитоб-мурожаат руҳи ҳам (“дўстлар!”) диққатни тортади:

Дўстлар, мўминга бўлди ушбу дунё чун қафас,

Шодлиғда юрмадук олам ичинда бир нафас.

Чархни айланг тамошо-бозлар ўлди магас,

Додимизга етгуридур холиким фарёдрас,

Ухламай булбул киби айлаб наво, ҳижрат қилинг (93 б).

Шоирнинг зиёрат мавзусига қайта-қайта мурожаат қилишининг яна бир бошқа сабаби мамлакатдаги сиёсий-ижтимоий жараёнлар ҳам эди. Зорийнинг асарларида унинг Каъбага бу қадар талпиниши ва ўша ерда ҳаттоки “қатъи жон” этишни исташи бир томондан унинг қалбидаги диний эътиқоди бўлса, буни кучайтирган омил сиёсий жараёнлар бўлди. Кўп ўринларда шоир ҳаж қилишга шароит йўқлигидан жуда афсусланади. Зорий шахсиятидаги ғам-аламлар, армонлар, умиду эътиқод бевосита шеърларида акс этган. Деярли барча диний шеърларининг замирида ахлоқий таълим туради. Шоир ўз аҳволоти ва жамиятдаги маънавий муаммоларни қоришиқ ёндош қаламга олади.

Каъба ва ҳижрат мавзуси шу дапрдаги кўпчилик шоирларнинг ижодида кўринарли ўрин тутади. Айтайлик, Ҳазинийда ҳам бу мавзуга оид мисралар анчагина. Ш.Юсупов ёзганидек, “Ҳазиний золим зулмидан кутулиш учун ундан узоқ узоқларга - ислом оламининг муқаддас қадамжолари бўлмиш Маккаю Мукаррама ҳамда Мадинаи Мунавварага бош олиб кетиш лозим деб ҳисоблайди”⁹¹.

Ўлмайн етсам Мадинага бориб, анда қолай,
То ҳаётим борица йиғлаб юриб хизмат қилай.
Ҳар куни марқадрини гардидан минг ўргулай,
Гар қазо етса, Ҳазиний остонингда ўлай
Жаннат-ул баъя заминидин насиб этса эгам.

Зорий шу мазмундаги ғазалида, худди Ҳазиний каби “агар бошим Макка остонасига етса, кўзларимни унинг тупроғига хокдон қилай”, “пири комил топилса унинг хизматида бўлай” каби таъсирчан ифодаларни баён қилади:

Қайси тил ила бу кун арзим баён қилай?

Токи жаҳонни кулфати бирла фиғон қилай?⁹² -

матлаи билан бошланадиган ушбу ғазалга шоир Мухсиний (1860-1917) мухаммас боғлаган⁹³. Зорий ғазалига тахмис деб (“Бар ғазали Зорий”) аниқ кўрсатилган бу мухаммас Мухсиний девони кўлёмаси таркибидан ўрин олган. Мухсинийнинг шу ғазалга мухаммас боғлаши унинг Зорий фикрлари, қарашлари ва орзу истакларига ҳайрихоҳ эканидан далолат беради. Зорий сингари Мухсиний ҳам маънавий-ахлоқий масалаларни кўтариб, инсоний фазилатларни улуғлайди:

Одам демангиз, ўлмаса меҳру муҳаббати,
Андин зиёда ўлди баҳойимни суҳбати,
Қилманг анинг етимлигига зарра рағбати,
Мен чекмишам алар ўғлидин кўб мусибати,
Чуғз ўлмишамки, қайда боруб ошён қилай (99 а).

Зорий ғазалда “қатъи жон” қилиш истагини билдирган бўлса, Мухсиний бу байтга кўшган мисраларда “бу дунё мўмин мусулмонга чоҳу қафас бўлганини” таъкидлайди:

Кам тут, ўзингни Мухсиний, ер узра ҳамчу хас,
Сонма халойиқ ичра эмас деб ҳеч кас.
Бу даҳр мўмин эрга мисоли чаҳу қафас,
Зорий фиғону нола қилур Каъбани ҳавас,

Ҳақ берса роҳ анда боруб қатъи жон қилай. (99 а)

Кўринадики, Мухсиний ҳам ҳар бир мусулмоннинг орзуси бўлган Каъбани тавоф қилишни истаган ва Зорийнинг ушбу ғазалидан таъсирланиб тахмис битган.

Зорий замондошларидан Ҳазиний, Азим Хожа эшон ижодида ҳам Каъба мавзуси кўринарли ўрин эгаллайди. Хусусан, Азим Хожа эшоннинг бир мусаддаси Зорийга маъкул ва манзур бўлганлигидан уни ўз хати билан баёзга киритади. Жумладан, мусаддасдаги қуйидаги банд мисралари Зорий байтлари руҳи билан тўла ҳамоҳанг:

Карам қил, андин ўтуб, шавқ ила Мадина бораи,
Юзум бирла югурай, бошим била равза кираи,
Кўзум била сув урай, кипригим бирла супурай
Тириклай ўлганим лаззатини анда кўрай,
Турарга тоқатим тоқ ўлди, йўлга йўқ асбоб,
Қулунга сен раҳм эт, мифтах ул-абво⁹⁴.

Ҳазиний мухаммасларидан бирида эса Зорий фикрларига ҳам мазмунан, ҳам шаклан

⁹¹ Ҳазиний. Девон.-Т.: Маънавият, 1999.-Б.157.

⁹² Баёз. ҚАМ. инв.№Р 101-159. 30 а.

⁹³ Девони Мухсиний. ЎзР ФАШИ. инв.№ 7392. 99 а в.

⁹⁴ Баёз. ҚАМ. инв.Р 101-159. 47 а в.

монанд мисраларни учратиш мумкин:

Бу замонларда зино бирлан ғино топти ривож
 Яхшиларга сабр қилмакдин бўлак йўқдур илож,
 Бу на мушкулдур: мусулмонлар берур мушрикка бож,
 Турмайин Фарғона ичра эмди Байтуллохга қоч,
 Журм этиб, қилмай надомат, динимиз бўлди ғариб⁹⁵.

Адабиётшунос Ш.Юсупов Ҳазинийнинг бир мухаммасида “Равзаи покингга келдим, ё расули Мустафо” мисрасига асосланиб, “шоир чиндан ҳам ҳаж зиёратида бўлган” деб хулоса чиқаради. Зорий эса “Йиғламайму” радифли мусаддасида ҳажга боролмаганидан ҳасрат чеккан эди. Шоирнинг фалсафий, диний қарашича, банда ҳамиша Ҳақ олдида ажиз гуноҳкор, Инсон камолга етмоғи учун Ҳақ олдидаги синовлардан ўтиши керак. Уни тубан нарсадан (тупрок) азиз, мукаррамга айлантирган Ҳақдир. Инсон ўзлигини, инсонийлигини умрининг охиригача йўқотмаслиги керак.

“Эй банда, меҳр қўймаки, дунё вафоси йўқ” мисраси билан бошланадиган мухаммас негизида замоннинг ахлоқий мезонлари издан чиққани масаласи туради. Куфру залолнинг кўплигидан замин тўлиб кетди, одамларнинг баъзилари шайтонга дўст, аёлу эркакда ҳаё қолмади, деб ташвиш чекади шоир. Ёки мана бу бандларга диққат этайлик - уларда ҳамма замонларда муҳим бўлган ахлоқий масалалар қаламга олинади:

Турфа замонки ёши қарига иш ўргатар,
 Қизлар булуғга етмай мардумлара сўз қотар.
 Аксар гуруҳ эл учун охиратини сотар,
 Пиру жувон охир ажал шарбатин тотар,
 Журмига тўба қилса ҳаргиз давоси йўқ⁹⁶.

Қандоқ замона бўлдики, эл қолди минг хаёл,
 Қўб бадсиришт айлади яхшини поймол,
 Аблах элинда атлас, донода кўҳна шол,
 Йўқтур забони нечани демакка қийлу қол,
 Эмди жаҳонни изласа, беқадди дутоси йўқ. (46 а).

Мазкур мисраларда ёшларнинг феъл-атвори, кексаларга бўлган ҳурматсизликлари, одамларнинг номақбул ишлар қилиб, охиратини куйдираётганлари таъсирли баён этилади. Шундай йўл тутаетганлар оқибатда ажал шарбатидан тотати, яъни ҳалокатга маҳкумлиги таъкидланади. Кейинги бандда: “Яхшини поймол, хор-зор қилиб, аблахни атлас билан, донони эса эски, чурук шол билан “сийлаётган” қандоқ замон бўлдики, ҳеч ким бу ҳақда оғиз очмайди?” каби жиддий савол қўйилади. Бу иллатларни бартараф этиш учун дилдан ғуборни кўтариб, покланишга, Ҳақни танишга, унга чин дилдан тавба қилишга ундайди муаллиф. Чунки “Исломда фитна ва фасод, тўқнашув ва олишув, муҳаббатни барбод қиладиган ҳар бир иш ман қилинади. /ийбат, фиску фасод, беҳуда сўз айтиш, гап тарқатиш, номаъкул сўзлар сўзлаш, айирмачилик, ғавғо гуноҳдир”⁹⁷.

Шоир инсонларни ахлоқига, фазилатлари, нуқсонларига кўра доно ва нодонга ажратади. Нодон кишилар ўз ақлсизлиги ва жоҳиллиги билан дилга ўт қўядилар. Бу ўтга эса доно кишиларнинг бағри куйиб, сўзонга айланади:

Лодон киши ҳаргиз қилур дилни отақшн,
 Донони кўринг: сийнаси сўзон бўлди-ку!⁹⁸

Тарбиясиз, одобсиз кишилар лоқайд бўлишади, ўз аҳволларидан огоҳ бўла ололмайди ва бундан уялмайдилар, кейини, оқибати нима бўлади деб ўйламайдилар. Зеро, ҳар бир ҳатти-

⁹⁵ Ҳазиний. Девон.-Т.: Маънавият, 1999.-Б.120.

⁹⁶ Баёз. А.М. ш.к. 45 б в.

⁹⁷ Маҳмуд Асад Жўшон. Ислом, тасаввуф ва ахлоқ.-Т., 2000.-Б.27.

⁹⁸ Алоҳида varaқ. А.М. ш.к.

ҳаракатнинг, гуноҳу савобнинг ажри бор.

“Қочар” мухаммасида ҳам замон мардумлари, уларнинг феъл-атворлари ҳақидаги танқидий фикрлар ривожлантирилади:

Найлай, замон мардуми бир рост юрмаса,
Доно юзини жону дили бирла кўрмаса,
Парвонадек ўзин бориб шамъига урмаса,
Яхши суҳан они даҳонида турмаса,
Бу ҳам масалки, итлик эшикдан гадо қочар⁹⁹.

Тафаккур аҳли, доно инсонлар гўё шамъга ўхшайди. Ёруғлик тарқатиб, барчага тенг зиё улашади. Замон мардумлари эса парвонадек бу зиёга талпинишлари керак. Агар одамлар яхшилардан инсоний фазилатларни - яхши суҳанликни ўрганмасалар, ити бор ҳовлидан гадо қочгани сингари атрофдагилар улардан узоқлашадилар. Шоир донони шамъга, мардумни парвонага қиёслаб фикрини образли, моҳирона ифодалаган. Ирсолу масал санъатининг қўлланиши – “итлик эшикдан гадо қочар” мақоли эса мазкур бандда ўзига хос бадий ифодани таъминлаган. Такаббур, худбин одамлар ҳақида шундай ёзади шоир:

Аблаҳ ўшалки, олса ўзин халқдин баланд,
Ҳар ким гапирса Ҳақ сўзини айламас писанд,
Шайтони лаин гарданига ташламиш каманд,
Они билингким охирида бўлса дардманд,
Келган табиб анга қилолмай даво қочар (24 а).

Шоирнинг таъкидлашича, халқдан ўзини баланд олган, ҳақ сўзини айтган одамга писанд қилмаган такаббур кишининг бўйнига шайтони лаин сиртмоқ ташлагандир, яъни уни шайтон бошқаради. Бундай худписанд одам, албатта, бирор касалликка чалинади. Агар даво талаб қилиб келгудай бўлса, бефойда, шайтон уни измига олгандан кейин даво таъсир қилмаслиги аниқ. Қуръони Каримда шайтоннинг Одам болаларига қиёмат кунигача душман бўлгани ҳақида қуйидаги оят бор: “У айтди: “Қасамки, эмди мени йўлдан оздирганинг сабабли мудом Сенинг тўғри йўлинг устида (Одам болаларини) кутиб ўтирурман. Сўнггра уларга олдиларидан ва ортларидан, ўнгу сўлларида келиб (тўғри йўлдан оздирурман) ва оқибатда уларнинг кўпларини (берган неъматларингга) шукр қилган ҳолларида топмайсан” (Анъом.6:16-17)¹⁰⁰. Шайтон измидаги инсон гуноҳ қилишдан қайтмайди. Фоний дунёга меҳр қўйганлар ўлимни ёдига келтирмайди. Пайғамбаримиз Ҳадиси Шарифда шундай деганлар: “Сизларнинг энг яхшиларингиз - ахлоқи ёқимли бўлганингиздир. Ёки: “Мен яхши хулқларни камолотга етказиш учун пайғамбар бўлиб келдим”¹⁰¹. Сўнгги бандда шоир худога мурожаат қилиб, мўминларнинг имонини сақлашни, сўнгги кунда -ҳашрда жаннатни насиб этишини сўради.

Зорий яшаган даврда Туркистонда исломий муҳит яқсон қилинди. Чор истилочилари Туркистон халқларининг маънавий ҳаёти, динига ҳам даҳл қилдилар. Руслаштириш сиёсати ва буюк давлатчилик куриш ғояси йўлида мустамлакачилар ҳамма усул ва тадбирларни қўлладилар. Рус босқинининг жабр-ситамини кўрган, воқеаларга гувоҳ бўлган шоирлар бу ҳақда сукут сақламадилар.

Зорийнинг “Бўлди-ку!” радифли ғазалида халқнинг эртаю кеч “дийдаси гирён” эканлиги, бечораҳол кимсаларга жаҳолат қилинаётганлиги, шаҳар вайрон бўлганлиги таъкидланади.

/азал мазмунидан Қўқон хонлигидаги оғир, таҳликали вазият, рус истилочиларининг қирғинлари, ислом динига тажовузлари намоён бўлади. Шоир мамлакатни руслар босиб олганидан куйиниб, диннинг поймол қилинаётганини таъсирли баён қилади:

⁹⁹ Баёз. А.М. ш.к. 23 а в.

¹⁰⁰ Қуръони Карим. –Т.. 1992.-Б.124-125.

¹⁰¹ Имом Исмоил ал-Бухорий. Кўрсатилган асар.-Б.91.

Габру жухуд, мушрик эли дин қилди поймол,
Кўргон сари юракда қаро қон бўлди-ку!

Рус истилочилари халқни зулм на жаҳолатда тутиш, сиёсий ва инсоний ҳуқуқларини поймол қилиб эзиш асосида ҳаракат қилдилар. Ҳатто масжидларда рус подшоси номини хутбага қўшиб ўқишни, подшога тинчлик, омонлик сўраб дуо қилишни буюрдилар¹⁰². Дуо матни чор маъмурлари томонидан ёзиб берилган. Бу дуо матни ва масжид имомларидан Мулла Мирза Маҳмудхожи Тўйчибоев бу буйруқни бажармагани сабабли унинг устидан ёзилган рапорт ҳужжатлари ҳам буни тасдиқлайди¹⁰³. Чор маъмурлари масжидларга итлар билан кириб ўз ҳукмронликларини ҳам намоён қилганлар. Турор Рискулов шундай ёзган эди: “Приставларнинг ҳокимлик суришлари шу даражага етдики, улар ҳатто масжидларга қўнғироқ осиб ҳаракатида бўлдилар. Ўзларининг тўраликларини ва ҳукмдорликларини кўрсатмоқ учун намоз вақтида масжидга итлар билан кириб келдилар”¹⁰⁴.

Шоир Зорий ҳамма жойда чоризм аъёнлари ҳукмронлик қилаётганини таъкидлаб, халққа зулму зўравонлик қилиб, уларга дунёни зиндонга айлантираётганини ўта куюнч ва юрак дарди билан тасвирлайди:

Ҳаргиз жаҳонда лаҳза ёруғликни кўрмасак,
Олам бу халқ аҳлига зиндон бўлди-ку!

Куллик ва истибдодни зиёлилар ва тафаккур кишилари яхшироқ англайдилар ҳамда унга қарши курашга отланадилар. Лоқайд, сотқин, манкурт кимсаларни халқ, ватан тақдири қизиқтирмайди.

Туркистон халқларини зиндонга солган чоризм сиёсати зиёлилар қатламини ўзига душман санаган ва ҳалокатга маҳкум қилган. Мактаб ва мадрасалар, маърифат ўчоқларининг фаолиятига даҳл қилиб, уларнинг қурилиши ва ривожланишига ҳеч қандай эътибор кўрсатмаганлар¹⁰⁵. Маҳаллий бой ва савдогарларнинг мактаб, мадраса қуришига ҳам қарши бўлиб, рухсат бермаганлар. Қўқон хонлигидаги урушлар ҳақида тарихчилар шундай ёзадилар: “1873-1876 йиллари Қўқон хонлигидаги ўта даҳшатли урушлар, кўпдан кўп одамларнинг қаршилиги, шаҳар ва қишлоқларнинг вайрон қилинишидан сўнг халқ оммасининг тинкаси қуриди ва қашшоқлашди. Ҳаётнинг барча тармоқлари издан чиқиб, мисли кўрилмаган азоб-уқубатлар ҳукм суриб, қайғу-алам, кўзёшлар ҳамда қонлар бамисоли дарё каби оқди”¹⁰⁶.

Зорий ўзи гувоҳ бўлган ана шундай кулфатларни тасвирлаб, чоризмнинг ўлкадаги қирғинбарот ҳукмронлигини ниҳоятда ёрқин ва лўнда “халқнинг бошида тегирмон тоши юргизиш” ибораси билан - чидаб бўлмас мусибатни бадий ифодалай олди:

Солмиш ўрусе жабру ситам эмди беадад,
Бошга бу қор санги тегирмон бўлди-ку!

Алоҳида таъкидлаш лозимки, чор мустамлакачилари ва улар юргизган сиёсати бундай ўта салбий муносабат ва қатъий қоралов даврнинг бошқа бирор ижодкори меросида кўзга ташланмайди. Зорийнинг кескин айблов руҳидаги бу мисралари давр шеърлятида алоҳида ўрин тутди, дейилса хато бўлмайди.

Мустамлака маъмурлари Туркистон халқларининг динини, урф-одатларини, миллий қадриятларини поймол қилиши билан жамиятдаги ахлоқ меъёрларини ҳам издан чиқардилар.

Зорий ижодида ҳаёсиз кишиларнинг гуноҳга ботиб бораётганлари кўп марта

¹⁰² Ўзбекистоннинг янги тарихи. 3 жилдлик. Туркистон чор мустамлакачилиги даврида. К.1. -Т.: Шарқ, 2000. – Б.320.

² ЎзР МДА № н. - 19 оп. № 1. Д № 9836. Л. № 8.

³ Ҳасаний М. Юрт бўйидаги қилич ёки истило. - Т.: Адолат, 1997. –Б.83 .

¹⁰⁵ Зиёев Ҳ. Кўрсатилган асар.-Б.361.

¹⁰⁶ Кўрсатилган асар.-Б.357.

таъкидланади. Қуйидаги мисраларга эътибор қилайлик:

Бир неча халқ қўйди шарорат сари қадам,
Қилмак гуноҳ ҳаёсиза осон бўлди-ку!

Шарорат - ёмонлик, ёвузлик. Шу йўлга қадам босган одам ортга қайтмаса, хатолари, гуноҳлари кўпайиб бораверади. Бир марта қилинган гуноҳ, ҳаёсизликни кейинги гал ҳам бемалол такрорлайверади. Шоир бу ўринда маънавий поклик ва ахлоқий тўғрилиқ ҳақида куйиниб, “ҳаёсизга гуноҳ қилиш осон” каби ҳикматомуз фикр билдирмоқда. /азалнинг сўнгги байтида шоир ўзига мурожаат қилиб, мўмин ва кофир кишиларнинг фарқига етиш шартлигини таъкидлаб ўтади:

Маълум бўлди кофиру мўминнинг фарқиким,
Зорий, бил эмди бу сенга мезон бўлди-ку!

Давр шоирлари ижодида ҳам замоннинг ўзгаргани, одамларнинг ахлоқи ёмонлашганлиги ҳақидаги фикрлар кўпчиликни ташкил қилади. Муқимийнинг ўн байтли ғазалида одамларнинг тинчлиги бузилгани, кечалари уйдан ташқарига чиқолмаётгани, пулдор бойлар кечалари ухлолмай, таҳликага тушгани ҳақида ёзади:

Дариғоким, ажойиб турфа бир охир замон бўлди,
Ики қўл то ёқода юрмасанг, ишлар ёмон бўлди.
Уриб бир неча пирни босмачилар зор қақшатди
Ки аксар беваё бечоралар бехонумон бўлди¹⁰⁷ -

“Дар мазаммати замона” сарлавҳали мазкур ғазал ҳақида адабиётшунос Ҳ.Болтабоев фикр юритиб, Муқимий “мустамлакачи золимларнинг зўрлигини кўрсатгани”, матндаги “пир” сўзи баъзи нашрларда бузиб “ер” деб берилгани устида тўхталади¹⁰⁸. Хусусан, нашрдаги бу каби “тузатиш”лардан Муқимий ўз асарларида мустамлакачиликни фош қилувчи сатиралар яратганини айтиб ўтади. Замонанинг носозлиги ва авж олган зўравонлик ҳақида Завқий ҳам кучли киноя билан Муқимийга ҳамфикр эканлигини мана бу мисраларга битади:

Эй Завқий, хаста оғзинг кам очиб, ибрат кўзинг очгил,
Ажабким, қўл ёқода юргудек турфа замон бўлди¹⁰⁹.

Фурқат эса уларга тўла жўр эканлигини қуйидагича таъкидлайди:

Яқо ушланг, аё дўстлар, замон турфа замон бўлди,
Мусулмон халқимизни феълу хуйи кўп ёмон бўлди,
Адошиб тўғри йўлдин, маъсият сори равон бўлди,
Вилоят ичра номашруъ иш барча аён бўлди,
Шарорат аҳлига Фарғонамиз доруламон бўлди¹¹⁰.

Муқимий ва Завқий шеърларида замон нотинчлиги қаламга олинса, Фурқат мухаммасида ижтимоий иллатлар, маънавий қусурлар, ахлоқий масалалар танкидий руҳда таҳлил қилинади. Чиндан ҳам, Зорий шеъриятидаги ижтимоий йўналиш билан даврнинг етакчи ижодкорлари Муқимий, Муҳйи, Фурқат ва Завқийлар мероси ўртасидаги умумийлик, ҳамоҳанглик жуда кучли. Бу фикр тасдиғига яна кўплаб далиллар келтириш мумкин. Масалан, Завқийнинг “Каждор замона” ғазалида халқнинг бой ва камбағал табақаси, яхшилар ва ёмонлар ҳақида сўз юритилади. Ҳажвгўй шоир:

Ҳеч камбағал ўлмагай қариндош,
Бойларни биров демас бегона.
Пул бўлса кифоя, майли душман,
Бекул қарамайди дўст жона.

¹⁰⁷ Муқимий. Асарлар.-Т., 1974.-Б.359.

¹⁰⁸ Болтабоев Ҳ. Ёлланган адабиёт сирлари //ЎзАС.1998, 4 дек.

¹⁰⁹ Ўзбек адабиёти. 4 жилдлик. Ж.4.-К.1.-Т., 1960.-Б.250.

¹¹⁰ Қайюмов А. Шоир Фурқат. Эссе // Шарқ юлдузи. 1986. № 4-5.-Б.142.

Зоғу зағани юрибди озод,
Булбулга қафас берур замона¹¹¹–

деб ёзса, Зорий ғазалида даврдаги ўзгаришлар, яъни чор ҳукуматининг мустамлака сиёсати ва бунинг халқ руҳияти, ахлоқи, маънавиятига турли таъсири масалалари ўртага қўйилади.

Каримбек Камийнинг “Дилки миллат ғамидин қон ўлди...” шеъри ҳам бевосита замоннинг ижтимоий-сиёсий, ахлоқий масалалари ҳақидадир. Шоир мустамлака даврида халқнинг ғафлатда эканини, маърифатдан йироқлиги, одамларда иттифоқ йўқлиги, шарму ҳаёнинг камлиги тўғрисида таъсирчан мисралар битади:

Айлагайлар фасоду фисқ талаб,
Қолмади ҳам ҳаёо шарму адаб,
Ҳама иш чаппасига кетти қулаб,
Ўнгига ол сен ўзинг, ё раб,
Дилки миллат ғамидин қон ўлди,
Бул ажаб охируз замон ўлди¹¹².

Кўринадики, замонанинг илғор шоирлари яратган ижтимоий-сиёсий мазмундаги шеърларига хос бўлган хусусият танкидий руҳнинг устунлигидир. Биз худди шу ижобий фазилатни Зорий меросида ҳам тўла-тўқис кўрамиз.

Зорий замона танкиди билан чекланиб қолмай, айрим кишиларнинг табиатидаги қусурлари, камчиликлари, иллатларини ҳам фош қилиб ҳажвлар яратди. Хусусан, Муқимий ва Завқий ҳажвларидаги сингари очкўз, худбин, ўз шахсий манфаатларини ҳамма нарсадан устун қўювчи шахслар тимсолини Зорий ижодида ҳам учратиш мумкин. Виктор ва Ляхтинлар ҳажви ҳамда “Махзум мусича иродати” мухаммасида шоир ўз нафсига банди бўлга, ор-номусини йўқотган, халқ ичида ўз шармисорлигидан уялмаган шахсни танқид остига олади. Шоир махзум мусича деб атаган шахс ўзи кўринишидан ювош, беозор, камсуқум. Аммо унинг қилган ишлари фитна фасод, ҳамма ишлари гуноҳ. Махзум мусича ҳақидаги ҳажвий мухаммасни Зорий ёзганидан сўнг, С.Абдулла эътирофича, мухаммасни унинг ўзига юборади. Мухаммасда “ҳамма феъли ҳайвон”, лекин ўзи инсон махзум танқид қилинади. Гап шундаки, махзум мусича чақирилмаган тўю маракаларда пайдо бўлиб, дастурхондаги бор нарсаларни еб тўйгач, қолган-қутганларни ҳам тугун қилиб йўлга тушади. Зорий бу ҳасис, пасткаш шахс образини ҳаётини ва жонли тасвирлайди. Киноя, кесатиқ, фош этиш каби адабий усуллар орқали махзум мусичага нисбатан ўзининг салбий муносабатини ифодалайди. Саёҳатга чиққан махзумни “бирова ул ерда товон бўлмасмикан”, деб киноя қилади. Айтиб ўтиш жоизки, номлари зикр этилган шоирлар ижодида халқни таловчи, очкўз, ўзгалар ҳисобига кун кўрувчи, ҳасис, юлғич, ноҳалол шахсларнинг тимсоли яратилган асарлар анча-мунча.

Давр адабиётида мураббаъ жанри Муқимий ижодида ўзининг янги босқичига кўтарилди. Бу шеърий шаклнинг юксак намуналари Яссавий, Машраб, Ҳувайдо ижоди учун характерлидир. Муқимий мураббаълари ҳам шакл ва мазмун жиҳатидан жанр тараққиётига улуш қўшди. Машраб ва Муқимий мураббаълари асосан ишқий мазмунда бўлиб, Зорий ижодида ҳасби хол бу жанрда марказий ўрин олди. Жумладан, шоирнинг ҳар бандда “Ҳасратимни кимга айтиб йиғлайин” мисраси билан такрорланадиган мураббаси халқ йўлида ва услубида ёзилган бўлиб, инсоний изтиробларнинг тасвирини чуқур акс эттира олган:

Бу дунёнинг лаззатидин мосувоман,
Ҳасратимни кимга айтиб йиғлайин.
/ам ханжари бирла кўкси яроман,
Ҳасратимни кимга айтиб йиғлайин. (61 б.)

Шоирлар ижодида баъзан мураббаъдаги биринчи банднинг худога мурожаат этиш

¹¹¹ Ўзбек адабиёти. 4 жилдлик. Ж.4.-К.1.-Т., 1960.-Б.249.

¹¹² Камий К. Дилни обод айлангиз... –Т., 1998.-Б.96.

билан бошланиши анъанага айланган. Зорийнинг “Тушти жудолик дарди бошимга” мисраси такрорланадиган мураббаъси ҳажман катта бўлиб, шоир шахсий ҳаётидаги муаммолар, қалб изтиробларининг қуюқ акс этиши билан алоҳида ажралиб туради. Анъанавий бошланма эса қуйидагича:

Айтай санони қодир худоға,
Тушти жудолиғ дарди бошимга.
Машгул бўлайин эмди дуоға,
Тушти жудолиғ дарди бошимга. (1 а.)

Аввалги асрларда қалам тебратган Машраб ва Хувайдо мураббаларида ҳам худди шундай мазмундаги бошланмани учратамиз. Машраб:

Ҳамду санолар айтай худога,
Ёрга етар кун борму ёронлар?
Етгайму додим нозук адога,
Ёрга етар кун борму ёронлар?¹¹³

Хувайдо:

Арзимни айдим боди сабога,
Еткурса ҳолим ул дилрабога.
Қилса худойим кўнглин мулойим,
Раҳм айлағайму мен мубталога¹¹⁴.

Кўринадики, Зорий ўз мураббасини ёзишда мумтоз ижодкорлар анъаналари таъсирида бўлган. Шоирнинг бу хил асарлари мураббаъ жанрининг шаклан ҳамда мазмунан ривожланишига туртки бўлди. Бу давр адабиётида мусаддас жанри мазмун жиҳатдан тараққий этишда давом этди. Фурқатнинг “Сайдинг қўя бер сайёд...” мусаддаси лирик қаҳрамон ҳолатини, озодликка интилган шахс ғоясини акс эттирувчи етук асар намунаси ҳисобланади. Зорий ижодидаги “Кетти ким қолди”, “Йиғламайму”, “Найлайин” радифли мусаддаслари ўзига хос хусусиятлари билан бу шаклни бойитади.

Кичик шеърий шакллардан рубоий нисбатан кам учрайди. Зорий ижодида форс-тожик тилида ёзилган ишқий мавзудаги бир рубоий маълум бўлиб, у қуйидагича:

Ду чашмат ҳамчу қассобан қанора баста мужгонро,
Кашида бар сари ҳар сих жони сад мусулмонро.
Лаби лаъли ту ёкутаст ё қут аст маржонро,
Ду чашмат айни бодом аст ё дом аст мар жонро (876).

(Мазмуни: Сенинг икки кўзинг қассоб қанораси мисоли. Бу қаноралардаги ҳар михда юз мусулмоннинг қони бор. Сенинг лаъли лабинг ёқут ёки маржонга қувват берувчи, тирик жонга қувват бағишловчидир. Сенинг икки кўзинг бодомга ҳам инсоннинг илиниши учун қўйилган тузоққа ҳам ўхшайди.)

Зорийнинг рубоий шаклида ҳам асар яратгани ҳамда форс-тожик тилида ижод қилгани унинг истеъдодидан дарак беради. Шоирнинг турли мавзуларда яратилган шеърий асарлари шундан далолат берадики, у анъанавий ҳамда ўз даврида долзарб бўлган - ижтимоий мавзуларда асарлар яратди. Мумтоз адабиётимизнинг кўпгина жанрларида баракали ижод қилди.

2-фасл. ЗОРИЙ ИЖОДИЁТИ ВА ДАВР АДАБИЁТИДА ЯРАТИЛГАН ПОЭТИК ТУРКУМЛАР

XIX аср II ярми ва XX аср бошларига келиб, мумтоз адабиётнинг мазмун доираси янги-янги — ўтмиш шеърятимизда қаламга олинмаган мавзулар билан янада кенгайди,

¹¹³ Машраб. Меҳрибоним қайдасан.-Т., 1990.-Б.269.

¹¹⁴ Хувайдо. Танланган шеърлар.-Т., 1961.-Б.7.

ривожланди ва бойиди. Давр адабий ҳаётининг хос белгиларидан бири шундаки, бир неча халқчил ижодкорларнинг ижодий ташаббуси билан замона ҳаётида рўй берган қатор ижтимоий-сиёсий воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ долзарб мавзуларда бир неча шеърӣй туркумлар пайдо бўлди¹¹⁵. Шу жуда муҳимки, ўлкада рўй бераётган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар, хонликдаги жиддий воқеалар Зорийнинг ҳам назаридан четда қолмаган ва у ҳозиржавоблик билан бу воқеаларга ўз муносабатини билдирган. Асосан ижтимоий-сиёсий мавзудаги бу шеърӣй туркумлардан кўриш мумкинки, бир мавзу, бир ғоявий-бадий йўналишда турли жанр ва шаклларда яратилган бу асарлар давр ижодкорларининг ўзаро яқдиллиги ва ягона позицияда турганликларини англатади.

Зорий, Муқимий, Муҳӣй, Фурқат, Ибрат, Завқӣй, Нодим ва бошқа қатор ижодкорлар томонидан ёзилган асарларни қуйидаги шеърӣй туркумларга ажратиб тасниф этиш мумкин:

1. Қўқон хонлигининг сўнгги ҳукмдори Худоёрхон ва унинг фожиали тақдири ҳақидаги туркум.
2. 1898 йилдаги Андижон кўзғолони (“Дукчи эшон воқеаси”) мавзуидаги шеърӣй туркум.
3. Гимназия хусусида маърифатпарварлик йўналишидаги туркум.
4. Товламачи Виктор ва Ляхтинларнинг ифлос қилмишларини фош этувчи ҳажвий туркум.
5. Ўлкага поезд келиши ҳақидаги туркум.
6. От, бурга, печь, пашшалар ҳақидаги юмористик туркум.
7. Машхур хонанда Макайлик таърифидаги туркум.
8. Андижон зилзиласи ҳақидаги туркум.
9. “Найлайин” радифли мусаддас туркуми.

Зорийнинг ушбу туркумлардан тўрттасига доир асарлар ёзгани унинг ижтимоий ҳаёт воқеаларига ҳозиржавоб бўлганлигини кўрсатади. Бу туркумларнинг еттитаси ижтимоий-сиёсий мавзуда бўлиб, “Найлайин” радифли мусаддас лирик шеърдир.

Бундан ташқари “Лой”, “Бурга”, “От”, “Сигирим”, “Пашшалар” радифли ҳажвий-танқидий руҳдаги асарлар ҳам ёзилдики, уларни шоирларнинг ўзаро ижодий муносабатлари самараси сифатида баҳолаш мумкин.

Мазкур туркум шеърларнинг ёзилиши хусусида адабиётшуносларнинг турли муносабатлари мавжуд. /.Каримов, Ҳ.Раззоқов, А.Абдуғафуров, Ҳ.Болтабоев, Р.Тожибоевларнинг мақола ва илмий ишларида эътиборга молик фикрлар билдирилган. Хусусан Ҳ.Болтабоевнинг “Ёлланган адабиёт сирлари” мақоласида шу давр адабиётига доир “Дукчи эшон”, “Пашшалар” сингари туркумлар таҳлил этилади. Жумладан, Муқимийнинг Дукчи эшонни фош этувчи махсус асар ёзмагани асослаб берилади. “Чунки шоир сатирик меросининг ўзи англатиб турибдики, у дастлаб танқид қаламини мамлакатга босқинчилик ва мустамлакачилик олиб келган чор амалдорларига ва ҳарбийларига қарши қаратган. Унинг мустамлакачилик сиёсатини фош қилган “Воқеаи Виктор”, “Вексель” сингари қатор асарлари бунга гувоҳ”¹¹⁶.

Адабиётшунос “Дукчи эшон” ҳақида асарлар ёзиш чор маъмурларининг топшириғи бўлганини, бу топшириқ кўпроқ Завқӣй зиммасига тушганини фактлар орқали аниқлайди.

Қўқоннинг сўнгги ҳукмдори Худоёрхоннинг тахтдан кетиши, аянчли тақдири хусусида “Афсуснома”, “Дариғнома” каби муҳаммаслар ва марсия оҳангидаги шеърлар яратиш анъанага айланди. Бундан ташқари хон саройи тавсифига бағишланган шеърлар ҳам бир туркумга бирлашади. Мазкур туркумдаги шеърларни мазмун жиҳатидан уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Худоёрхон саройи тавсифига бағишланган шеърлар.
2. Худоёрхоннинг тахтдан кетиши муносабати билан яратилган шеърлар.

¹¹⁵ Абдуғафуров А. Муҳӣйнинг “суддан ҳам олдинроқ чиқарган ҳукми” // ЎзАС. 1997, 5 сент.

¹¹⁶ Болтабоев Ҳ. Ёлланган адабиёт сирлари // ЎзАС. 1998, 4 дек.

3. Худоёрхон вафотидан кейин ёзилган асарлар.

Қўқон хонлиги ҳақида ўз даврида бир қанча асарлар ҳам ёзилди. Хоннинг Қўқонда қурдирган ҳашаматли ўрдаси ҳақида замон шоирлари бир неча қасидалар, мухаммаслар, таърих ва манзумалар битганлар. Бу асарларда ўрданинг эътибор жалб қиладиган даражада баланд, ҳашаматли, гўзал нақшлар билан безатилгани, ички ва ташқи ҳовли, юздан ортик хоналарнинг жиҳози, безаклари, ўрданинг боғи, ҳовузи ҳақида сўз юритилади. Зорийнинг худди шу мавзуга бағишланган мухаммаси “Тавсифи ўрдаи олийи Худоёрхон” деб номланиб, ўн икки бандни ташкил қилади. Шоир ўрданинг таърифини батафсил келтиради. Бундай қасри олийнинг овозаси заминдан етти осмонга етди, деб муболаға қилади. Ўрда дарвозасининг тоқига ёзилган таърих ҳақида ҳам Зорий сўз юритади¹¹⁷.

Ниёз Муҳаммад бинни Ашур Муҳаммад Ҳўқандийнинг “Тарихи Шоҳруҳий” асаридаги Худоёрхон ўрдасига бағишланган қасидаси ҳам шу туркумдаги асарлар сирасига киради. Қасиданинг сўнгги байтида қуйидаги таърих берилган:

Файзи қасри ҳама шах бу қаср аро зоҳир,
Бу фажҳ ила таърихи: “файзи қусур”*

Ўрданинг дарвозаси чинордан ясалган бўлиб, унга нафис ёғоч ўймакорлиги билан нақшлар берилган*.

Ниёз Муҳаммаднинг қасидасида ўрданинг қурилишидан тортиб хоналаригача, хоналардаги жиҳозлардан то деворлардаги нақшларгача—ўрданинг ичию ташқариси бирма-бир тавсифланади. Ўрда дарвозаси ҳақида қуйидагича ёзилади:

Қурилди давлат эшигию гунбази олий,
Сафою сайқалидинким қўполмас эрди туюр.

Ниёз Муҳаммад мазкур қасидасида ўрда хоналарини тавсиф этишда тил ожиз эканини айтиб, уни жаннат уйларига киёс этади. Қаср деворларининг кунгураси тоғ чўққиларидек баландлигидан худди Сулаймон тахтидек ҳаммага машҳурдир, деб ёзади.

Саломхонанинг ўша вақтдаги жиҳозланиши ҳақида эса Зорий қуйидагича тасвирлаган:

Хусусан бўлди анго бир ажойиб турфа бангола,
Палос ўрнига солмишлар мовут- чун очилган лола.
Камардур анга бангола ҳазинадур буд ҳола,
Фаровон айласун давлатларингиз сад ҳазор сола,
Эрур мангола ҳам они ичинда дурри якдона (70 б).

Зорий мухаммасда “ажойиб ҳўб иморатга” “қўёлмасдур магар хиштини устаи Хироти” деб ёзади. Ўрда таркибида ҳаммомнинг қурилиши, Пўлодий номи билан аталган ҳовуз ҳақида эса қуйидаги қайдлар бор:

Ясаб бир ҳафзи Пўлодий сувининг бошиму кавсар,
Ани тошга кесилар халқига монандаи шаккар,
Овозасига қилиб сархушлар чун гунбази аҳзар,
Назар солгай Абу Бакру Умар Усмон ила Ҳайдар,
Аларнинг ҳурматидин фатҳи нусрат бир мусулмона(72 а)

¹¹⁷Шоир тилга олган ва ўрда пештоқининг чап томонига битилган таърихни Худоёрхон ёздирган бўлиб, асли қуйидагича:

Тарозандаи нақши Бехзодсоз,
Чу орош бар лавҳи қоши тароз.
Маро гуфт: “Таърих нақшам гў,

Ба фармони Саййид Худоёр гў”.

Бу тўртликнинг сўнгги мисрасидан абжод ҳисоби бўйича ҳижрий 1287, мелодий 1869-1870 йиллар, яъни ўрданинг қурилган вақти чиқади.

* “Файзи қусур” ибораси – абжод ҳисоби бўйича 1287 га тенг, бу ҳижрий йил мелодий ҳисоб билан ўрданинг қурилиш вақти 1869-1870 йилларга тўғри келади.

* Вақт, куёш, қор ва шамоллар дарвозага ўз таъсирини кўрсатган. 1956 йилда Ўзбекистон халқ рассоми, ёғоч ўймакорлиги устаси Қодиржон Ҳайдаров дарвозани қайта тиклади.

Зорий ўрданинг катта-катта қисмлари бўлган шахнишинхона, саломхона, ҳаммом, ховуз, кабутархона, боғларнинг тасвирига кўпроқ тўхталади. Ниёз Муҳаммад Хўқандий қасидасида эса хоналарнинг ички қиёфаси кўпроқ намоён бўлади. Зорий муҳаммасида ҳам боғ таърифидаги бундай бинога нисбатан “жаҳон ичра бундай файзосор йўк” деган фикр билдиради.

Муҳаммаснинг сўнгги бандида шоир шундай гўзал қасрни омон сақлашни худодан сўраб, валилар посбон бўлишини, ғаму ранжу аламлар подшоҳдан узоқ туришини ва шоҳнинг соҳибқирон бўлишини тилайди. “Жаҳоннамоё” муаллифининг ёзишича, хитой меъморчилиги санъатидан хабардор усталар дарҳол бино лойиҳаси бўйича дарвоза, аркнинг ташқи ҳовлиси, саҳни, хазиначалар сақланадиган омбор, созандалар хонаси, ғазна, ошхона, отхоналарнинг ўрни белгиланади. Ўрданинг ғарбий томонида аёллар хонаси - хон ҳарамии жойлашган эди. Унинг атрофида кўшинлар учун казарма ва икки ҳовузи билан боғ жойлашган. Шўро даврида ўрданинг иккинчи ярми, ҳовузлар бузиб ташланган.

Зорий ва Ниёз Муҳаммаднинг ўрда тавсифига бағишланган асарларининг аҳамияти шундаки, ўрда қурилган даврда асли қандай кўринишга эга бўлгани, тузилиши ва бошқа тафсилотлар ўзининг бадиий тажассумини топган. Бу каби асарлардан ҳаётӣ, аниқ маълумотларга эга бўлиш мумкин*.

Худоёрхоннинг катта ўғли Андижон ҳокими Насриддинбек ва унинг Андижондаги иморати, давлати, салтанатига бағишланган муҳаммас ва қасидалар ҳам мазмунан бир туркумга бирлашади.

Зорий баёзининг таркибида “Насриддинбекни Андижонда иморатлари тавсифидур” деб номланган олти бандли муҳаммас мавжуд. Муҳаммас бешинчи бандгача хоннинг тавсифи, мадҳи билан давом этади, олтинчи бандда хоннинг урушга тайёр қуроллариининг қудрати ҳақида сўз боради. Муҳаммас мазмунан тугал эмас, унинг кейинги бандлари Насриддинбек иморатлари хусусида бўлиши мумкин. Бу бандлар баёз саҳифаларидан тушиб қолган.

Адабиётшунос /Каримов маълумотиға кўра “Насриддинбек даргоҳида маълум шоирлар тўдаси тўпланган ва улар алоҳида, мустакил адабий ҳаракатчилик яратишға интилганлар, Насриддинни ва унинг салтанатини улуғлаш билан шуғулланганлар”¹¹⁸. Олим М.Қорахўжа ўғлининг “Тарихи жадидаи Тошкент” асаридан қуйидаги парчани келтиради: “Андижон шоирлариниш қасиданомаларики, девон бошидан охиригача Саййид Насриддин номларига бағишланган эди. Шу девоннинг охирида эса Хожи Мухйи қасидалари бор. Бу қасидалар олий ҳазрат буйруқларига биноан девоннинг охирига тиркалган эди”. Насриддинбекка бағишланган “Қасойиднома”, ёки “Қасидалар девони” бизгача етиб келган эмас. Маълум бўлишича, Мухйи 1875 йиллар атрофида ҳаж сафаридан қайта туриб, Хўжанднинг Маҳрам мавзеида Насриддинбек билан учрашиб, ўша 74 мисрадан иборат катта қасидани ёзиб ўқиб берган. Насриддинбекка қасида ёзган шоирлардан шахрисабзлик Мирза Олим Мушриф қасидаси қуйидаги банд билан бошланади:

Гавҳари зотингда, шохо, ҳеч нуқсон ўлмасун!
Мулки жоҳингда ҳаводис шарри имкон ўлмасун!
Офтоби давлатинг зулматда пинҳон ўлмасун!
Жами кўнглинг даври жавридин пинҳон ўлмасун!
Чарх фармонингга кирмоқдин пушаймон ўлмасун!

Зорийнинг муҳаммаси қуйидагича бошланган:

* Бугунги кунда ўрда давлат муҳофазасига олинган бўлиб, Фарғона вилояти ўлкашунослик музейи ҳисобланади. XIX асрнинг сўнгги йирик меъморий обидаси бўлган Худоёрхон ўрдаси сеvimли зиёратгоҳлардан биридир.

¹¹⁸ Каримов Ғ. Ўзбек демократ шоири Муқимий ва унинг даври адабиёти: Филол. фанлари д-ри... дисс. К.1-2. - Т.: 1961.-Б.78.

Мен забон очтим сенинг хамдинга, Парвардигор,
 Бандаи пўшида сирри сенга, ё Раб, ошкор,
 Жумла олам подшоҳисен кариму кирдикор,
 Хоним тахтида қилгил то қиёмат барқарор,
 Эмди тавсифи муборакни дейин ул шахриёр.

Бундан кейинги бандларда шоир Абу Бакр Сиддик, Умар Усмон, имом Ҳасан, имом Хусан номларини тилга олиб, уларнинг шоҳга мадад бўлишини тилайди. Муаллиф Насриддинбекка Сулаймон пайғамбарнинг узугини худоим ато қилсин, ҳашрда расулимиз шафоат қилсин, ислом барқарор бўлсин сингари орзуларни билдиради. Қуйидаги мисраларда эса Насриддинбекнинг ҳокимиятни қандай бошқариб, эл аҳволига қандай муносабатда бўлгани ҳақида баъзи фикрларни уқиш мумкин:

Андижон шахринда кўб эл салтанат тахтин куруб,
 Ўзга шоҳлар кўрмаган давлатни шахзодам кўруб.
 Беваю бечораларни арз ила додин сўруб,
 Хоҳ фақир, хоҳ ғани шому саҳарлар ўлтуруб,
 Тинмайин айлар дуо жамий сифору то кибор (97 а).

Мавжуд маълумотларда келтирилишича, Насриддинбекнинг ўзи ҳам ижод билан шуғулланган. Шахзода таҳаллуси билан шеърлар битган¹¹⁹. Унинг бир шеъри “Тазкираи Қаюмий”да келтирилади. Насриддинбек Андижонда ҳоким бўлиб турганида маданият, санъат, адабиётга ҳомийлик қилган. Унинг ўзи отасига бағишлаб қасида ёзган.

Насриддинбекнинг Андижондаги ва Кўқондаги сиёсий фаолияти тарихий, адабий манбаларда бир қадар ёритилган¹²⁰. Афсуски, у ҳукмронлик учун қанча курашмасин, чор ҳукумати томонидан енгилари. Ушбу воқеа давр ижодкорлари томонидан қаламга олиниб, уларнинг кўпчилигида хоннинг тақдирига қайғуриш, афсус-надоматлар, хоннинг ўтмишидан чекаётган азоб-изтироблари акс эттирилади.

Худоёрхон ўрдасига бағишланган асарлар хоннинг учинчи ҳукмронлиги даврида (1865-1875) ёзилган бўлса, Худоёрхон ҳақидаги “Кўшиқлар” туркумидаги асарлар хон тахтидан кетгандан кейинок, бир қисми эса хон умрининг охирларида Афғонистонда Каррух мавзеида вафот этганидан сўнг ёзилди. Бу “Кўшиқлар”нинг учтаси 1888 йилда “Записки Восточного Отделение Императорского Русского Археологического общества” тўпламида Н.Остроумов томонидан нашр этилди.

“1886 йил декабрь ойи” деб имзо чекилган, яъни Н.Остроумов шу даврда “Айрилдим” радибли мухаммасни топиб, уни “Записки”да нашр этгани ва мухаммас муаллифини номаълум ҳисоблаганини, аслида унинг Зорий қаламига мансублигини айтиб ўтган эдик. Худди шу радибдаги Завқийнинг ҳам мухаммаси мавжуд бўлиб, у “Записки”да нашр этилган эмас.

Зорий ва Завқийнинг мухаммаслари мазмунан ўхшаш, бири иккинчисини тўлдиради. Ҳар иккала шеърнинг ҳам ўзига хос жиҳатлари бор. Муаллифлар Худоёрхон шахси, тақдири ва қилган ишларига бир-бирига яқин нуктаи назардан қарасалар ҳам, хулосалари ўзгача.

Зорий, биринчидан, Худоёрхоннинг ички изтироблари, ўйлари, пушаймонларини чуқур лиризм билан тасвирлаган бўлса, иккинчидан, рус босқинчилари зулми остида қолган Туркистон халқларининг аҳволини ўқувчига тағматли орқали етказмоқчи бўлади. Шуни таъкидлаш ўринлики, сўнгги ўзбек хонининг мусофирликда тортаётган укубатлари, чекаётган пушаймонлари Зорий томонидан ёрқин акс эттирилади. Худоёрхоннинг қатъиятсизлиги, шахсиятпараст ва кўрқоклиги сабаб у халқни чор ҳукмдорларига ташлаб қочган эди. Завқийнинг шу мавзудаги “Демиш хон” номли мухаммасини адабиётшунослигимизга

¹¹⁹ Қаюмов А. Талон тароҷ сиёсати қурбони // Миллий тикланиш.-1999. 2 февр.

² Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. - Т.: Шарқ, 1998.-Б.332-359; Ўзбекистоннинг янги тарихи. Туркистон чор мустамлакачилиги даврида. К.1. -Т.: Шарқ, 2000.-Б.14.

Ҳошимжон Раззоқов олиб кирди. Завқий мухаммасида баённинг хон тилидан “мен” деб берилиши, ўзини ўзи танқид қилиш услуби жиҳатидан ажралиб туради. Ўз айбларини ошкора тан олаётган хоннинг иқдорлари қуйидаги мисраларда акс этади:

Суруб давлат ғурурин юрту элдин беҳабар бўлдум.

Ёки:

Чикордим бидъат ишларни хазина тўлса шояд деб.

Ёки:

Кауфманга мураса деб қилурдим ошнолиғни
Шариатга солиб раҳна қилардим беҳаёлиғни.

Ўзининг хатолари, қилган нотўғри ишлари учун мусофирликда хор бўлиб жазоланаётган хон тилидан бу ишларга “қилмиш-қидирмиш” деган хулоса якун қилинади. Ўтмишда қилган хатолари, номақбул ишлари учун афсус чекиб, ўзини айбдор деб ҳисоблаётган шахс руҳияти Зорий мухаммасида очиб берилган. Қилмишидан “юртга шўру шарр туширган”, “кўп нарсаларга мағрур бўлиб Худони унутган” ҳамда “ақлу адлини бой берган” хон фақат ўзинигини эмас, халқни ҳам “ўрислар домига тушириб, гирифтори қафас” қилган эди:

Умр ўтди, худоё, қилганим ҳою ҳавас бўлдум,
Ҳамият қолмади, душман алинда чун магас бўлдум,
Мажозий подшоҳ эрдим, ҳақиқат урди, хас бўлдум,
Ўруснинг домига туштум, гирифтори қафас бўлдум,
Ўтубон бул гариблик гўйе жонимдин айрилдим.

“Записки”да Н.Остроумов сўзбошиси ва рус тилига сўзма-сўз қилинган таржимаси билан нашр қилинган мухаммаслар ҳақида адабиётшуносликда А.Абдуғафуров, Ш.Юсуповлар ўз тадқиқотлари да алоҳида тўхталганлар. Адабиётшунос Ш.Юсупов Котиб ва Фурқатнинг мухаммасларини ўзаро солиштириб қуйидагича фикр билдиради: “Котиб мухаммасини ўқиғач, хон атрофида тузук, инсофли, илм-маърифатли одамлар умуман бўлмаган экан-да, деган тасаввур қолади. Фурқат эса хоннинг маишатпарастлиги ва ҳашаматга ўчлигидан ички норозилик билдиргани ҳолда, унинг атрофида Ибн Сино, Афлотун тахлитидаги аҳли донишлар, валоят ҳосил этган яхши эшонлар ҳам бўлганлигига эътиборни қаратади. Бу орқали Фурқат маишатга муккасидан кетган, ҳою ҳашамга ўч ҳукмдорни унинг атрофидаги энг зукко билимдонлар ҳам инқироздан сақлаб қолишга қодир эмас, деяётгандек туюлади”¹²¹.

Худоёрхоннинг аянчли тақдирига қайғуриб, унинг тилидан ёзилган мухаммас Фурқатнинг кейинчалик тақдирида рўй берган айни ҳолатига мос келади:

Қабул айлаб худо бу тавба бирла оҳи зоримни,
Яна Фарғонага бир йўл етургайму гузоримни,
Қувонса нотапон кўнглум, кўруб ёру диёримни,
Дуогўйлар ичинда яхши билган эътиборимни,
Дариғо, Фурқатидек дийда гирёнлар қаён қолди?

Давр шоирларидан Муҳаммадқул Муҳаммадрасул ўғли Муҳаййир ҳам ушбу йўналишда “Муҳаммас бар ҳоли хони марҳум ин аст” сарлавҳали саккиз банддан иборат мухаммас ёзган. Муҳаммас сарлавҳасидан унинг хон вафотидан сўнг ёзилганини билиш мумкин. Муҳаммасда исломий шариатга кўра марҳумлар ҳақида салбий сўзлар айтилмаслиги нуқтаи назаридан Худоёрхоннинг қилган солиҳ ишлари тилга олинади:

Қилай деб жаннатосо бўстон боғ ўрдусин,
Санаб кавсар фироғи гулшан ичра ҳар лаби жўсин,
Йиқиб анда жаҳон шамшод ҳадди бирла гулрўсин,
Баҳойи Руми Рай сонди аларни холи ҳиндусин,

¹²¹ Юсупов Ш. Худоёрхон ва Фурқат.-Т., 1995.-Б.61.

Иморат ҳар тараф гўёки бир тарҳи Эрам чекти.

Мазкур мухаммаснинг бошқа шу туркумдаги мухаммаслардан кескин фарқданадиган жиҳати бешинчи бандда хоннинг кўрган туши ва бу тушга таъбир тополмай, пинҳон алам чеккани айтилади. Тушнинг таъбири хон салтанатининг таназзулидан дарак берган бўлиши мумкин.

Кўруб бир ҳавллик туш, ёд айлаб дор ила гийрин,
Кўнгулда тўхтатолмай сўрди кўрган тушни таъбирин,
Мудаббир айгали ожиз бўлуб айларга тадбирин,
Тасалли бергали кўргузди тахир ила тахирин,

Шаҳим ушбу сабабдин дилда пинҳон юз алам чекти. Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, бу туркумга кирадиган мухаммасларнинг барчасида ҳам алданган ва пушаймон чекаётган хоннинг ҳолати эътиборга олиниб, сўз юритилади. Зорий, Фурқат асарларида хонга ачиниш туйғулари акс этса, Котиб мухаммасида хон атрофидаги шахсларнинг фитналари ва элнинг тарқоқ аҳволи тасвирланиши, Завқий мухаммасида ўзини ўзи танқид қилиш ва фош этиш устунлик қилади. Муҳаййир асарида эса хоннинг қисматида бошқалар хулоса чиқарсин, деган мазмун -даъватни сезиш мумкин.

Шеърятда Худоёрхон тақдири мавзуси шу билан якунланмайди. Давр шоирлари бу мавзунини қайта-қайта қаламга олганлар. Зорий ижодидаги “Кетти, ким қолди” мусаддаси ҳам айнан шу мавзуга бағишланган. Мусаддас мазмунига кўра у хоннинг вафотидан сўнг ёзилган. Саккиз банддан иборат бўлган мазкур мусаддасда бу ўткинчи дунёдан пайғамбару азиз авлиёлар ўтиб кетгани, Нух, Айюб пайғамбарлардан ҳам асар қолмагани, Мусо, Исо, Юсуфу Зулайҳолар, Одам Атою Момо Ҳаволар, Рустам, Доро, Искандарлар ҳам ўтиб кетганлари баён қилинади. Ҳатто олиму фузалолар Афлотун, Суқрот, Сулаймон, Золу Лукмонлар ҳам ўлимга чора тополмай ўтиб кетишгани айтилади. Шундай улуг шахслар сингари Худоёрхон ҳам “ғурбат аро кирди” деб хулоса қилинади сўнгги бандда:

Яна кетти Худоёрхонам ўз беку диёридин,
Кириб ғурбат аро бўлди жудо хешу таборидин,
Бу кулфатлар, билинг, ўз халқимизни кору боридин,
/ам ила қолмади Зорийни жисмида мадоридин,
Алардек шоҳларни дийдаси тар кетти - ким қолди?
Ҳама ҳасрат била хотир мукаддар кетти - ким қолди?¹²²

Зорийнинг яна “Айлайин бир қисса...” деб бошланадиган мухаммасида ҳам Худоёрхон ва унинг ўғилларининг Фарғонадан чиқиб бораётганликларида йўлда учраган машаққатлари тўғрисида баён қилинади. Тўққиз банддан иборат ушбу мухаммас “Йиғласам” радифи билан муаллифнинг хон ва унинг яқинларига ҳамдардлик руҳида ёзилган. Қуйидаги мисраларга диққат қаратайлик:

Юрдилар бек неча йил гурбат аро неку фиол,
Қайда турса кўб, вале, ташвишдурлар пурмалол,
Ризқини ул шаҳрдин олди худои лоязол,
Тушти Тошкент ичида ўткарибон моҳу сол,
Тахту бахту акрабосидин жудого йиғласам¹²³.

Неча кун ёттилар кўргани келди табиб,
Рангини кўрди: “Раҳм айласун сенга ҳабиб”,
Эшитиб бул сўзни шаҳзода бечора ғариб,
Найлайин, дам ўлумга бериб бўлмас фириб,
Умрини қилган хазон боди сабога йиғласам (66 а,б).

¹²² Баёз. А.М. ш.к. 40 а в.

¹²³ Баёз. ҚАМ. инв. № 674. 66 а в.

Мухаммаснинг кейинги бандларида фарзандлари билан хайрлашаётган хоннинг сўнгги сўзлари берилади: “Соғинурман гар сафар қилсам, юзунгга термулай”, “Эмди дардимдин халос ўлсам сенинг қадринг билай” каби таъсирчан мисралар хон тилидан айtilган.

Худоёрхон ҳақидаги шеърларнинг умумий хусусиятлари шундаки, бу шеърларда ўлкага бостириб келган рус мустамлакачиларининг зўравонлик сиёсати ва маҳаллий низоларнинг кучайиб, хонликда юзага келган тартибсизликлар тасвирланади. Ҳар бир шоир тасвир объектига ўзига хос йўл билан борганини юқорида таъкидлаган эдик. Демак, бу туркумга бирлашадиган асосан мухаммас жанридаги шеърлар ва асарлар айна замондаги воқеаларни акс эттириб, давр маданий ҳаётида ўзига хос ўрин тутади.

Чор истилоси Туркистондаги ижтимоий-маданий, иқтисодий ҳаётнинг ҳамма соҳаларини буткул ўзгартириб юборди. Рус капиталистлари ўлкадаги бой савдогарлар билан алоқа ўрнатиб, сармояларини ривожлантириш йўлида турли хийла-найранглардан ҳам қайтмадилар. Ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг савдо-сотик, тижорат соҳасида Қўқонда рўй берган воқеа адабиётимиз тарихида “Ҳажви Бектурбой” сарлавҳаси билан етиб келган. Виктор (талаффузда Бектур) воқеасига бағишлаб ёзилган ҳажвлар Муқимий, Завкий, Мухйи, Зорий, Рожий, /урбат, Писандий каби ижодкорлар қаламига мансуб бўлиб, унда фирибгар, муттахам, олғир, хийлагар шахслар - Викторлар танқид қилинади. Ушбу ҳажвий туркумга бирлашадиган шеърларга /Каримов, А.Абдуғафуров, Ҳ.Раззоқов, Р.Тожибоевлар ўз муносабатини билдирганлар. Чоризм ва маҳаллий амалдорларнинг қора қилмишлари, пул, бойлик орттириш йўлидаги фирибгарлик, ноҳақлик, юлғичлик фаолиятлари акс этган бу ҳажвларга сабаб бўлган воқеа қуйидагича:

Москвадаги ака-ука Каменскийларнинг Қўқондаги идораси бош бошқарувчиси Виктор Дмитриевич Ахматов шаҳарда йигирма йилга яқин маҳаллий бой, савдогарлар билан савдо муомаласида бўлади. Уларнинг ишончини қозонгач, бойлар ва савдогарларнинг жуда кўп пулларини ўзлаштириб юборади. Ишлаб турган конторадан ўттиз минг сўм қарз олиб, уни вақт ўтиб 300 мингга етказди. Камомад микдори неча сўм бўлишидан қатъи назар, жазо бир хил бўлишидан хабар топган Виктор ҳеч нарсадан тап тортмайди. Виктор Ахматов таъмагир бой ва очкўз савдогарларга Европадан мол келтириб бераман деб, пулларини йиғиб олади. Ахматовга ишонган “жабрдийдалар”, вақт ўтгач, ўз ҳақларини талаб қила бошлаганларида, Виктор ўз қарзларини контора ҳисобига ўтказиб, сохта паспорт билан Тифлисга жўнаб кетгани аён бўлади. Бир қанча вақтдан кейин қўлга олинган товламачи В.Ахматов иши судда кўрилиб, у 1,5 йилга қамалади¹²⁴. Шу воқеага изоҳ ва Муқимийнинг “Ҳажви Бектурбой” мухаммаси Н.Остроумов томонидан “Записки”нинг IX томида ўзбек ва рус тилига сўзма-сўз таржимаси билан нашр қилинади.

Адабиётшунос А.Абдуғафуров Н.Остроумов берган изоҳга кўра “Муқимий бу асарни воқеа содир бўлгандан кейиноқ ҳозиржавоблик билан тезликда яратган”, деб тўғри қайд этади¹²⁵. Демак, ношир, ўз таъкидига кўра, асарни 1891 йил июлда кўчиртириб олган бўлса, ушбу асар бу муддатдан аввалроқ ёзилган. В.Ахматов суди 1892 йил августда бўлиб ўтади. Икки йилга яқин қочоқликда юрган фирибгар ўзлаштириб юборган пуллар ундирилганми йўқми, бу ҳақда маълумот йўқ.

Давр адабиётида моҳиятан Виктор қилмишига монанд яна бир товламачи Ляхтин ҳақида ҳам бир неча ҳажвий асарлар яратилган. Жумладан, Зорий меросида “Лахтун ҳажви” сарлавҳали мухаммас бўлиб, у 1895-1896 йиллар оралиғида тузилган баёз таркибида бошқа манбалардаги нусхаларидан кўра ҳажман катта ўн уч банд шаклда учрайди.

Ляхтин ҳам Виктор Ахматов сингари товламачи фирибгарлардан бўлиб, Тошкентдаги уддабурро бойлардан ҳисобланган. У ҳақда қуйидаги маълумотлар бор: У “саноат

¹²⁴ Абдуғафуров А. Ўзбек демократик адабиётида сатира.-Т.: Фан, 1961.-Б.142-143.

² Кўрсатилган асар.-Б.144.

корхоналари: ёғ ва пахта тозалаш заводлари очган, типография-литографиялар бунёд қилган, Туркистоннинг турли шаҳарларида савдо контораларида мол сотган юлғич ва олғир капиталист эди. У янги босиб олинган ўлкада бойлик тўплаш учун ҳамма усуллардан фойдаланиб иш кўрган колонизаторларнинг типик вакили эди”¹²⁶.

Виктор ва Ляхтинларнинг фирибгарликлари давр жамоатчилигида катта шов-шув кўзгатган ва қатор ижодкорлар диққатини тортган. Шу нарса эътиборга лойиқки, айрим ижодкорлар бу воқеаларни ҳажвий йўналишда бадиий тасвирлашга қайта-қайта мурожаат этганлар. Жумладан, Муқимий меросида Виктор шахсияти ва қилмишларини фош этувчи учта шеър ва Ляхтин тўғрисида бир ҳажвий ғазал учрайди. Ҳар иккала келгинди товламачи Зорийнинг ҳам ҳажвияларида аёвсиз фош қилинди. Шоирнинг ўткир танқид ва кучли киноя руҳи устувор бўлган мухаммасида бошқа ижодкорлар асарларидагига нисбатан Ляхтин шахсияти ва ифлос кирдикорлари тўғрисида тафсилотлар кўпроқ учрайди.

Шоир мухаммасидан, масалан, қуйидаги муҳим маълумотларни олиш мумкин:

Ляхтин ўз сармояларини янада кўпайтириш мақсадида Тошкентдан Қўқонга келади. Виктор орқали бўлса керак, маҳаллий бой ва савдогарлар, судхўрлар билан тил топишиб, уларнинг пулларини қарзга ёки фоиз билан қайтаришга олади. У ён атрофдаги шаҳарлар, масалан, Қўқон, Андижон бойларидан пул ола бошлайди. Охири унинг қарзлари 600 юз минг сўмдан ҳам ошиб кетади. Аммо ишлари юришмай, ўзи “синади”. Ляхтинга пул берганлар ўз пулларини қайтаришни талаб қилганларида, шоир айтгандай, у “тилини гунг, қулоғини кар” қилади. Ляхтин иши судда кўрилганми, пул берган кимсалар ўз пулларини қайтариб олганларми - бу ҳақда маълумотга эга эмасмиз.

Зорий мухаммасда Виктор сингари синиб, ўзгалар ҳақини “гум” қилган хасис ва фирибгар Ляхтиннинг ҳажвий тимсолини маҳорат билан тасвирлайди. Ляхтин фирибгарликда ўз ҳамтовоғи Виктордан ҳам ўзиб кетади.

“Записки”даги маълумотга қараганда Виктор Ахматов конторадаги камомадни 300 мингга етказди ҳамда маҳаллий бойлардан жуда кўп пулларни ўзлаштирган бўлса, Ляхтин ундан икки баробар кўп - 600 минг сўмни “ҳазм қилиб юборади”.

Р.Тожибоев Виктор воқеаси билан қизиқиб, “Суддан олдин чиқарилган ҳукм” мақоласида воқеа тафсилотларига кенгроқ тўхталади¹²⁷. Муаллиф воқеани синчиклаб ўрганиб, унга ўз муносабатини ҳам билдирган. Виктор Ахматовга пул бериб синган бойлар ҳақида шундай ёзади: “Биров минг сўм берган, бошқа ўн минг сўм, яхшигина қўй 4-5 сўм бўлган ўша замонларда минг, икки минг сўм катта пул эди-да”. Мазкур хулосаларга кўра, Виктор Ахматов, шу жумладан, Ляхтиннинг ҳам қанчалик устамон ва фирибгар бўлганини ва сармоясининг қай даражада эканини фараз қилиш мумкин.

Мақоладан сўнг Р.Тожибоев “Записки”даги Остроумов нашр этган мухаммаснинг тўлиқ нусхасини тақдим этган*.

Адабиётшунослар ўз асарларида тўғри таъкидлаганларидек, ижодкорлар фақат фирибгар Викторнигина эмас, унга алданган лақма бойлар, таъмагир савдогарларни ҳам ҳажв остига олдилар. Жумладан, Муқимий шундай мисраларни битган:

Хиссат ҳарис деганлар хушомадгўй нечаси,
Машваратни бобинда бордур эрур нечаси.
Молу мато ҳимматлик сенга берди ақчаси,
Сенга берган одамлар нодон экан Бектурбой¹²⁸.

¹²⁶ Каримов Ғ. Ўзбек адабиёти тарихи.-Т.: Ўқитувчи, 1975.-Б.120.

¹²⁷ Тожибоев Р. Суддан аввал чиқарилган ҳукм // Ватан.-1996. № 12.

* Мухаммас илк бор адабиётшунос А.Абдуғафуров томонидан 1956 йилда “Шарқ юлдузи”нинг 8-сонидан нашр қилинган эди.

¹²⁸ Муқимий. Асарлар.-Т., 1974.-Б.360.

Мухаммасда воқеага шоирнинг танқидий муносабати ҳам акс этган. Мусулмонларнинг хор бўлганидан, фирибгарлик, хиёнат, алдов авж олганидан шоир “юрак-бағрим қон бўлди” деб ёзади. Қуйидаги бандда ҳам, Муқимий ўзининг ахлоқий қарашларини акс эттирган. Бунда шоир одамларни инсофли, диёнатли бўлишга тарғиб этади:

Бўлмас дуо ижобат бетақвою бетоат,
Кўрмас жаннат юзини ҳар кимда йўқ диёнат,
Мўмин қуллар қилмайдур омонатга хиёнат,
Арзон эмас беиллат, ҳиммат эмас беҳикмат,
Ноинсофу бетавфиқ олган экан Бектурбой.

А.Абдуғафуровнинг таъкидлашича, “Муқимийнинг “Ҳажви Бектурбой” асари маҳаллий амалдорларнинг очкўзлигини, таъмагирликларини, фойда орқасидан қувишларини, аҳмоқликлари ва гўлликларини фош қилувчи, даврнинг ахлоқ нормаларини танқид этувчи тарихий айбномадир”¹²⁹. Муқимий “Ҳажви Бектурбой”да Викторни Қўқондаги “машхур шайтон” деб атайди. Иккинчи мухаммасида эса Виктор атрофида парвона бўлган бойларнинг аҳволларига кўпроқ эътибор қаратади. Бу лақма бой ва савдогарлар, масалан, Карим охун, Қосим даллоллар Викторни пир деб этагидан ушлаб, бор будини сотиб, пулини унга бериб қўйганлар. Ҳатто “емай, ичмайки берди икки қўллаб халқ дунёсин” деб ёзади шоир. “Дар шикоят Лахтин” ғазалида Муқимий ушбу фикрларни ривожлантириб киноя, кесатик оҳангида фирибгар шахсни ҳам лақма бойларни ҳам танқид қилади:

Емай, ичмайки берди икки қўллаб халқ дунёсин,
Иложи бўлса еб кет, бир тийин ҳам берма, жон Лахтин.

Темир сандук дебон хўб мўътамад билган кишиларга,
Кетар ҳаққинг агар берганда бир қопдин сомон, Лахтин¹³⁰.

Зорийнинг мухаммасида алданиб, пулидан айрилган кимсалар шундай кулгили тасвирланадики, улар ўта лақма бўлганлигидан Ляхтинга ўзларининг “ададсиз ақча”ларини хурсанд бўлиб берадилар, уларнинг қаторида пул дардида овора бўлган эскифурушлик билан шуғулланадиган шахслар ҳам бор. Ляхтин ҳатто ночор одамларнинг ҳам пулини олишдан ор қилмаган.

Боғу роғларини сотиб, пулини фирибгарга тутқазган кимсалар ҳоли танг бўлиб “энди нима қиламан” деб бош қашлайверганидан, шоирнинг образли ифодаси билан айтганда, “соғ тирноқ қолмайди”. Ташвиш тортаверганидан “ич-этини еди” иборасини шоир янада кучайтириб, “жисмида ёғ қолмагунча ич-этини еди” деб ифодалайди. Зорий ҳаётий қиёс ва халқона иборалар қўллаб, бадий тасвир кучини янада оширган:

Сенга пул бердилар сотиб тегирмон, боғлар қолмай,
Аларни дастиди бош қашлагудек соғ тирноғлар қолмай,
Едилар ич-этин жисмида қитмол ёғлар қолмай,
Кетиб шахбоз ҳайли, келди сендек зоғлар қолмай,
Ўюнчи модаларга жуфт ўлуб ёввойи нар Лахтин¹³¹.

Айёрлик илмида Камакдан ҳам ўтадиган Ляхтинни шоир “Агар Бектур йўқолса, анга бўлгил ҳамсафар Лахтун” деб ёзади. Ляхтинни тасвирлашда қуйидаги бандда ўткир киноя қўлланган:

Тан олма гарданингга, ақлинг ўлса, бир мирини ҳам,
Иложи бўлса, боз ол, ақчасин қўйма, жирини ҳам,
Отанг ҳам келса асло қилма рўйи хотирини ҳам,
Қўлига бермагил танзил дебон учдин бирини ҳам,

¹²⁹ Абдуғафуров А. Ўзбек демократик адабиётида сатира.-Т.: Фан, 1961.-Б.145.

¹³⁰ Муқимий. Кўрсатилган асар.-Б.368.

¹³¹ Баёз. ЎзРФАШИ инв.№5666. 240 а в.

“Пашол” деб, тўғри келганларни кўксидин итар, Лахтин (67 а).

Ляхтин шу қадар ориятсиз, муғомбир шахски, ҳатто ўз отасини ҳам алдашга қодир, шахсий манфаат юзасидан ҳеч кимнинг пулини қайтариб бермайди. Муқимий фирибгар Ляхтинга пул бериб алданган кимсаларга қарата “бер деб қистаманг, жон саломат бўлса пул топилади, аммо Ляхтин пул олганидан тониб фирибгарлик қилса керак” мазмунида мисралар битади. Зорий эса Ляхтинни муғомбирлик билан “кўру кар” бўлиб олишини кучли киноя билан тасвир этади:

Ўшал судхўрлар пул қисташиб, сенга дучор ўлса,
Жавоб этгил аларга сандуқингда ақча бор ўлса,
Олиб бермак кишининг пуллари сен халққа ор ўлса,
Нетарсан, бермасанг бошингга шафканг эмди тор ўлса,
Тилингни гунг қилиб, гўшингни қилгил анга кар, Лахтин. (239)

Ляхтинга пул бериб, доғда қолган кимсаларнинг ҳолини Зорий санъаткорлик билан акс эттиради. Одатда ноилож аҳвол, батамом умидсизлик “жони бўғзида турибди” ибораси билан ифодаланади. Зорий ушбу халқ иборасини қуйидагича қўллайди:

Недин бечоралар тушти пули сендек фалокатга,
Кетиб ақча қўлидин, егдилар ўлмаклик холатга,
Рамакда жони қолди, учради бўйла фалокатга,
... .. *

Сен ўл, Бектур ҳам ўлсун, тез кет суйи сақар Лахтин.

Шоир Ляхтинга қарата киноя билан, сендан хомтамаъ бўлганларга шафқат қилсанг бўларди, бундай ишларни қилмаганингда халқда хурмат кўрардинг, энди бўлар иш бўлди, бориб пулдорлардан муҳлат сўрагин, дея маслаҳат беради. Шу ўринда “болта тушгунча тўнка дам олар” халқ мақолини қўллаб, Виктор сингари сенинг ҳам жазо оладиган вақтинг келади, деган фикрни ифодалайди:

Авалдин хомтамалар аҳлини қилсанг эди иззат,
Берурди яхшилар, сабр айласанг, ўн йилгача фурсат,
Мунингдек қилмасанг, бу халқдин кўргай эдинг хурмат,
Бўлар иш бўлди эмди, ол, бориб пулдордин муҳлат,
“Дам олгай кунда то бошига келгунча табар”, Лахтин (676).

Зорий мухаммас сўнггида замон бойлари омонат, улар эрта ё индинга синади, деган ишонч билдириб, ҳаётда нималарни ғанимат билиш кераклиги ҳақида мулоҳаза юритади. Катта шов-шувларга сабаб бўлган Виктор воқеаси шоир Мухйи ижодида ҳам акс этган¹³². Унинг “Дар мазаммати Бектур” деб номланган мухаммаси каттагина ҳажмда - ўн тўққиз банддан иборат бўлиб, унда “содда ўзбек халқини” алдаган Виктор бойнинг қилмишлари ҳажвий йўналишда баён қилинади. Шу билан бирга фойда кўриш умидида Викторга “муҳаббат айлаб, у гўё шоҳ бўлса, унга мулозим бўлмоққа тайёр”, “зоҳирда бойсуврат, таҳқиқ аро гадейлар”нинг ночор аҳволлари ва мунофиқликлари танқид қилинади. Мол дунёга хирс қўйган, закотни унутган, диний амал-шартларга бефарқ, охиратни ёд қилмаган кишиларнинг аянч қилмишлари кўрсатилади:

Хусрони молу дунё сабт ўлмаса азалда,
Нечун сафар ҳазарда ҳам баҳру бар жабалда.
Қай мазҳаб ичра жоиз бордур бу не милалда,
Эй соҳибони хусрон, ётиб турар маҳалда,
“Оллоҳ” демай, дединглар, беихтиёр “Бектур”.

Завқийнинг “Воқеаи Бектур” асарида фирибгарга адданган ўша шахсларнинг

¹³² Мухйининг ушбу мухаммаси ЎЗР ФАШИнинг Қўлёзмалар жамғармаси инв.№5736 да сақланади. Муҳаммас илк бор А.Абдуғафуров томонидан “Мухйининг “суддан ҳам олдин чиқарган ҳукми” мақоласи билан бирга “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 1997 йил 5 сентябрь сониди эълон қилинган.

айримлари - Қосимжон, Мусажон, Карим охун, Мавлон номлари билан зикр қилинади. Бу таъмагир бой ва лақма савдогарлар Викторни “пир” деб билганларини шоир кулги остига олади:

Ҳама ағниёи замонлармиз,
Соҳиби дунёи калонлармиз.
Олтину кумушни шиор этганлар,
Ҳаён деб диёнат, аҳди кетганлар.

Ҳошимжон Раззоқов “Завқийнинг ҳаёти ва ижоди” номли тадқиқотида бу асарга алоҳида тўхталиб, қуйидагича ёзади: “Завқий бу шеърида метрополия капиталистларининг вакили сифатида Виктор бойни олиб, уни маҳаллий бойларнинг пири, устози, уларга йўл-йўриқ кўрсатувчи, шу билан бирга булардан муғамбирроқ, фирибгарроқ деб кўрсатади”¹³³.

Зорий ва Муқимий, Мухйи ва Завқий шеърларида бойларнинг бир нечасининг номлари айтиб ўтилган бўлса, шоир Писандий мухаммасида 28 та ном қайд этилади¹³⁴.

Писандийнинг мухаммаси ҳажман катталиги (36 банд - 180 мисра) ва воқеаларни батафсилроқ ёритганлиги билан бу туркум шеърлар ичида ажралиб туради. Шоир “синган” бойларнинг қиёфаси, феъл-атвори, қилган ишлари, қусурлари ва иллатларини шундай тасвирлайдики, очкўзлик ва худбинлик, ҳасислик оқибати шундай бўлади-да, деган хулоса пайдо бўлади ўқувчида. Масалан, шоир тасвирида, макр-ҳийла қилган, лекин алданган Ниёз кўса, Бектурга ўзини бой кўрсатган, аммо аслида “тезак чой” ичиб, тумшуғи ёғ кўрмайдиган ҳасис Қосимбой, судхўрлик мақсадида пул йиққан ҳожи Собир, бойликка ружу қўйган Абдуҷаббор, /уломжонлар Бектурбойга мулозим бўлишга тайёр таъмагирлардир. Худди Зорий мухаммасидаги сингари Карим охун, Божонбой, Қосимбой, Носир кабиларнинг тимсоллари ишонарли ва маҳорат билан тасвирланади. Муҳаммас бошдан-оёқ ҳажв ва юмор билан сугорилган.

Бу туркум ижодкорлари тасвирлаган кўпчилик лақма ва ҳасис шахслар ААбдуғафуров қайд этганидек, миллий адабиётдаги Гобсек, қори Ишқамба тимсолларини эслатади¹³⁵. Бу бойларнинг феъл-атворларининг умумий ўхшаш жиҳатлари ҳасислик, қайси йўл билан бўлса-да, пул жамғариш, бойлик орттириш. Аммо, ҳар бир шахснинг бу йўлдаги уринишлари, ҳатти-ҳаракатлари ўзига хос. Писандий, масалан, 28 савдогарнинг ана шу ҳатти-ҳаракатини ва бунинг натижасини бирма-бир таърифлаб ҳар бир ҳасис тимсолини яратади. Шеър орқали алданган бойларнинг ҳолати манзарасини ўқувчи яққол тасаввур қилади. Алданганини билиб қолган Назар кўр юролмай қолса, Мираброрнинг “томоғидан сув ўтмай” қолади, “Мирҳожийбой касал, деб эшаклари ханграшади”, Абдурахмоннинг кўз ёшларидан “ерлар лой”. бўлади ва.х.к. Шоир ҳар бир исм олдидан шундай лақаб ёки сифат қўйиб айтадики, бу номлар ўша шахс ҳақида ҳажвий баҳо - маълумот беради. Мисол учун, Ниёз кўса, беҳамият Собир, Карим кал, Божонбой гўрхўр, Назар кўр, Абдурахмон лўли, ёлғончи Ҳожи Сиддик, нодон Хайридин кабилар.

Шоир асосан очкўз савдогарларни танқид қилар экан, шу билан бирга фирибгар Викторнинг кирдикорлари, феъл-атворини фош этиб боради.

Маълумки, дўзах дейилганда энг кучли ўт, беқиёс даражадаги олов тушунилади. Шоир Викторнинг қилмишларини гўё дўзах хумдонига ҳарорат солди, деб тасвирлайди. Викторнинг алдовлари, фирибгарлигини шоир кучли киноя билан фирибгарлик “шарбат”и деб атайди:

Номига акс эрди ёлғончи ҳожи Сиддик,

Бектурни шарбатидин тотди бу беқаноат.

Виктор, Ляхтин ҳақидаги асосан муҳаммас жанрида ёзилган туркумдаги шеърларнинг барчасида фирибгарлик, ёлғон, судхўрлик каби иллатлар қораланади, товламачи, ҳам

¹³³ Раззоқов Ҳ. Завқийнинг ҳаёти ва ижоди: Филол. фанлари номзоди ... дисс. - Т.: 1953. -Б.73.

¹³⁴ Асрлар нидоси. -Т.: Адабиёт ва санъат, 1982. -Б.158-160.

¹³⁵ Абдуғафуров А. Ўзбек демократик адабиётида сатира.-Т.: Фан, 1961.-Б.145.

лақмалик қилиб, фирибнинг тузоғига тушганлар танқид ва кулги остига олинади. Ислонда судхўрлик қаттиқ қораланиши, омонатга хиёнат қилмаслик кераклиги Муқимий, Мухйи, Зорий асарларида таъкидланади.

1902 йил 2 (16) декабрь (рамазон ойининг 14 куни сешанба) эрталаб соат 10⁰⁰ да Андижонда рўй берган зилзила даврнинг яна бир муҳим ижтимоий-сиёсий воқеалардан бири бўлди. Бу табиий офатга ўз муносабатларини билдириб, бир қанча ижодкорлар шеърлар ёзишди. Табиий офат давр шоирларини, жумладан, Зорийни ҳам лоқайд қолдирмади. Ўндан ортиқ ижодкорларнинг турли жанрдаги асарлари “ТВГ” саҳифаларида 1903 йил январидан май ойигача эълон қилиб борилди. Газетада бу ҳақда хабарлар, янгиликлар, мақолалар ҳам чоп этилган. Маълумотларга қараганда, зилзила жуда кучли бўлиб, шаҳар ичи ва атрофдаги бинолар бузилган. 5 мингдан ортиқ киши ўлган¹³⁶. Газетада босилган мақолаларда шаҳар аҳолиси бошига тушган мусибат оқибатлари, ҳодисадан кўрилган зарар ва талофотлар хусусида сўз юритилади. Шу воқеага бағишлаб, шоирлардан Муқимий, Мухйи, Ибрат, Камий, Зорий, Насимий, Ҳазиний, Писандий, Ҳамза, Саидабдулмажид Шавқий, Фаёз, Хатмий, Дабирий, Шоҳий, Мирсолиҳ Мирзоҳидбой ўғли, қози Раҳимхўжа эшон, Олим Нурийлар бу фалокатдан чуқур зарар кўрган оддий халқ аҳволига ачиниб, ўзбек ва тожик тилларида мухаммас, ғазал, манзума, таърихлар яратдилар. Булардан Зорий, Ҳазиний, Писандий, Ҳамзаларнинг асарлари газета саҳифаларида учрамайди. Завқийнинг бу хусусда шеър ёзгани ҳақида ҳам маълумотлар йўқ. Рўй берган табиий офатни тасвирлаган ижодкорлар ўз асарларида оғир аҳволда қолган элга қайғуриб, ғамларига хайрихоҳ бўлдилар.

Зорий меросидаги “Воқеаи Андижон” сарлавҳали ўн банддан иборат мухаммасида бу табиий офатдан қайғуриш, афсусланиш туйғулари жуда кучли ва таъсирчан акс этган. Шоир зилзила тафсилотини келтиришдан аввал, Андижоннинг айни замонгача бўлган кўркем ва ободлигини тасвирлайди:

Бўлдим у озод ғамидин, ё раб, олон Андижон,
Мамлакатлар ичра эрди, чунки, заркон Андижон,
Мундоғ обод ўлмагандур ҳеч даврон Андижон,
Ногоҳон қилди худо яқбора фармон Андижон,
Амри ҳақдин ул замон ер ўлди ларзон Андижон (17а).

Шундай обод шаҳарда нима сабабдан зилзила бўлиб, ҳамма ёқ тупроққа айланишини шоир куйиниб қайд этиб, сабаби Ҳақдан ўзгага маълум эмас, деб ёзади. Аммо, авваллари ҳалол, покдомон, хушахлоқли кишилар истиқомат қилганлиги, намозхон, эътиқодли шайхлар, порсолар, муттақий соҳибдуолар тоат билан меҳнатда кун кечирганлари, эндиликда эса ахлоқ-тарбия на эътиқод бузилганлигидан, ҳаром ишлар авж олганидан шаҳар вайрон бўлгани тасвирланади. “Қайси ёмон феълимиз бу балони келтирди?” - деб савол қўяди шоир:

Бор эдилар ул диёра неча қутби авлиё,
Шайхи сажжоданишинлар покдомону порсо,
Гўшаларда ўлтурарди муттақий соҳибдуо,
Қайси бадафъолимиздин келди бош узра бало,
Ташлади ғабро ўшал дам бўлди найрон Андижон (18а).

Зорий зилзила пайтидаги одамларнинг боши ёрилиб, қўли синиб, жон сақлаш умидида турли ёқларга қочганларини жуда жонли ва таъсирчан тасвирлайди.

Шоир айни вақтдаги табиатни ҳам тасвирлаб, “ой куйиб, офтоб тутилгани”, ёмғиру қор неча кунлаб тинимсиз ёғиб, “халқ зеру туроб” бўлганини надомат билан айтиб ўтади. Муҳаммас сўнггида шоир бу жазони худо юборгани ва мушкулни ҳам ўзи осон қилажигига умид билдиради. Вайрон бўлган шаҳарнинг обод бўлишини тилаб, яратувчидан Фарғонани омон сақлашни илтижо билан ўтинади.

Замонанинг йирик шоирларидан Муқимийнинг “Тарихи зилзилаи Андижон аз

¹³⁶ Мўминов И. Танланган асарлар. 3 жилдлик. Ж. 1. - Т.: Фан, 1969.-Б.233.

мавлоно Муқимий Хўқандий” асари ҳамда бошқа шоирларнинг шу мавзудаги асарлари ҳақида И.Мўминов /Каримов, А.Абдуғафуров, Л.Қаюмов, А.Жалолов, Ҳ. Ўзганбоевлар Р.Тожибоевлар эътиборга молик фикрларни билдирганлар¹³⁷.

Академик И.Мўминов “ТВГ” саҳифаларида босилган Олим, қози Раҳимхўжа эшон, Камийларнинг шеърлари мазмунига тўхталади. Муқимийнинг шу манзудаги асаридан парчалар келтириб, “юксак поэзия намунаси бўлиб, ўз моҳияти билан XX аср бошларидаги ўзбек адабиёти ва ижтимоий тафаккурига янги, демократик ғоялар олиб киради”, деб ёзади. /Каримов бу асарни Муқимий асарлари тўпламида нашр этди. А.Абдуғафуровнинг илмий асарида Муқимийнинг манзумаси шарҳланиб, зилзиладан зарар кўрган шаҳар аҳолисига руслар томонидан ёрдам берилгани ҳақида сўз юритилади:

Шоҳдин агар етмаса имдод чун,
Эрди раиятга ниҳоят зиён.
Шафқат айла борди ярим подшоҳ,
Ҳозир ўшал зилзила бўлгон замон.

Муқимий зилзила рўй берган жойларни бориб кўрган ва унинг сабабларини “пахтага хирс қўйган” бойларнинг “юртга касофатлари теккан”идан деб билган. Адабиётшунослар тўғри таъкидлаганлари дек, шоир воқеаларни реалистик тасвирлайди. Шоирнинг офатни тангри юборгани учун бунга таъна қилиш хатодир, деган фикрлари Зорий мисралари мазмунига ҳамоҳанг:

Ногоҳ итоб айласа, берур дигар,
Ҳожат эмас, лашкару тири камон.
Таъна хато, ушбу мусибатларин,
Рўзи азал котиби ёзган экан.

Шеърнинг сўнгги байтида зилзила вақти таърих орқали берилган:

Жон бошина зилзила қасд айлагач,
Тарихин ақл айди: “дариғ Андижон”.

“Дариғ Андижон” таърих моддаси бўлиб, муаллиф ишорасига кўра “жон боши” - “жим” исқот қилинса, сўзларнинг рақамлар йиғиндисидан 1320 ҳижрий, 1902 милодий йил ҳосил бўлади. .

Таърих қўлланиши Ибрат, Нурий асарларида ҳам учрайди. Муҳйининг “Хўқандлик шоири номдор, соҳиби иқтидор мавлоно ҳожи Муҳйи афандининг Андижон шаҳри хусусида дилсўзона абётлари” сарлавҳали ўн тўққиз банддан иборат муҳаммаси босилган¹³⁸. Муҳаммасда зилзилагача обод бўлган шаҳар “фазоси жаннат”, “ҳавоси махмур”, “саёҳатчилар унга мубтало”, “Туронзамин ичинда ободликда машҳур” дея тавсиф этилади. Хусусан, халқининг соҳибхунар, тижоратчи, ишбилармон ҳамда “шарорат билмайдиган мусулмон” деб ёзади. Муҳйи ҳам бошқа шоирлар сингари “бу бало қиёматдан нишон, уни Ҳақ юборди, бу бизга берилган танбех” деган фикрлар билдиради. “Баъзи бир одамлар туфайли шу офат рўй берди”, - деювчи шахсларга қарата битилган:

Қилманг аларга тухмат нисбат бериб шарорат,
Беҳуда айламангиз ўлганлара ҳақорат,
Эй, ғафлат ахли, юрманг бир лаҳза бетаҳорат,
Шайтон магар қилибдур сиздин ҳаёни ғорат,
Беҳуда таън этарсиз асрор Андижона.

¹³⁷Мўминов И. Танланган асарлар. 3 жилдлик. Ж. 1. - Т.: Фан, 1969.-Б.233; Абдуғафуров А. Ўзбек демократик адабиётида сатира.-Т.: Фан, 1961.-Б.40; Қаюмов Л. Сайланма. 2 жилдлик. Ж.1. -Т.: Адабиёт ва санъат, 1981.-Б.164; Жалолов А., Ўзганбоев Ҳ. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг тараққиётида вақтли матбуотнинг ўрни.-Т.: Фан,1986.-Б.32-33; Тожибоев Р. Андижон зилзиласи Қўқон шоирлари назмида // Адабий мерос.- 1998. № 3-4.- Б. 68-73.

¹³⁸ “ТВГ”. 1903. №3.

мисралари Зорийнинг куйидаги фикрларига монанддир:

Таънага тил очманглар, барчада ваҳима бор,
Ухламай шому саҳарлар тавба дермиз неча бор,
Хавфимиз будирки, ҳоло фиск ўлубдур ошкор,
Раҳм этиб кечгайму шояд журмимиз парвардигор, .
Айлагай эрди ўзи мушкулни осон, Андижон.

Муҳйи худди кўпчилик ижодкорлар каби бу фалокат ўзгаларга ибрат бўлсин, одамлар, кўзни очинглар, ғафлатда юрманглар, тавбаю дуо қилиб, тоат-ибодатда бўлинглар каби насиҳатларни баён этади.

“Хўжандлик Мир Солиҳ Мирзоҳидбой ўғлидин” сарлавҳали 34 байтдан иборат манзумаси худога мурожаат билан бошланган, сўнгра худонинг инсонни ерга туширгани, Лут пайғамбар воқеалари тилга олинади. Муаллиф зилзила сабабларини “шариат офатга дучор” бўлганидан бу фалокат рўй берди, Ҳақ амрини тутмаганларга парвардигор ғазаб қилди, деб кўрсатади¹³⁹. Бу тасвирлар Зорий мухаммасида бўлганидек реал акс этган. Зорий мухаммасида “пиру жавон” дод деб, бешиқларда гўдақлар йиғлаб, “қиз она, ўғли отанинг фурқатида дарднок” бўлиб, кўп мусулмонлар том остида қолганлиги тасвирланса, куйидаги Мирсолиҳ Мирзоҳидбой ўғлининг манзумасида зилзила натижасида иморатлар қулаб, жону ҳайвонот тупроқ остида қолгани куйидагича тасвирланади:

Андижондин ўзга ерлар мунчалик тебранмади,
Ер ёрилди тебраниб, гўё қиёмат ошкор.

Бокмади ўғул отога, қиз онодин беҳабар,
Бир-бирин кўрмай алар йиғлар эдилар зор-зор,

Бу балодин қолмишини ранг рўйи заъфарон,
Қабрдин чиққан кишидек бош-оёқ гарди ғубор.

Тошкентлик маърифатпарвар шоир Каримбек Камий ҳам ҳажман йирик, 56 мисрали мусаддас битиб, Андижон аҳлининг бошига тушган бу кулфатни зўр қайғу билан тасвирлайди. Бу шеър “Андижоннинг воқеоти ҳайратафзои мотами хусусида тошкандлик шоир Каримбек Камийнинг мусаддас услубида айтгон шеъри” сарлавҳаси билан нашр этилган¹⁴⁰. Камий ҳам Зорий ва бошқа шоир лар сингари Андижоннинг аввалги обод ва маъмурлигини ҳамда айни вақтда эса ер қимирлаб, худди қиёматдаи нишон бераётгандек ёки интиқом олаётгандек, деб фикр билдиради. Бу офатни муаллиф “ҳайратафзои мотам” деб атади:

Андижон аҳлини мундоғ ҳайратафзо мотами,
Бошига тушган балою меҳнату ранжу ғами.
Доғи ҳасрат қўйди кўнглига жамиъи одами,
Жуз ризою сабрдин йўқ ўзга чора, эй Камий,
Ал-амон, бу зилзила офатидин, минг ал-омон,
Сақла ўз лутфинг била, эй ҳолиқи кавну макон

Бу мавзуда яратилган шеърлар сирасида бошқа шеърий турлардан ҳам намуналар маълум. Масалан, шоир ва матбаачи Исҳоқхон Ибратнинг ўн уч банддан иборат таърих мусаддасида зилзила тафсилотларини реал тасвирлаган:

Бўлди яна халқни уйқусида,
Яъни ўшал кечани бир пўсида.
Баъзи сарир баъзиси болусида,
Баъзи эди базмни кўчасида.

¹³⁹ “ТВГ”. 1903. №3.

¹⁴⁰ “ТВГ”. 1903. № 4.

Кетти бино боши тахпо ўлуб,
Тарих анга “зилзила ғабро ўлуб”¹⁴¹.

Ибрат подшо имдод учун шаҳарни обод қилишга иёнат берганини ҳам бир неча бор таъкидлаб ўтади. Мусаддасдаги “зилзила ғабро ўлуб” жумласи таърих моддаси бўлиб ундан 1320 ҳижрий (мел.1902) йил келиб чиқади.

Шоир Абдуллоҳхон Насимийнинг 29 байтдан иборат бутун шеър руҳи ва дардли мундарижасини яққол ифодаловчи бечора андижонлик” радибли манзумаси зилзила туркумидаги шеърлар ичида яққол ажралиб туради. Мазкур манзума ўз даврида машҳур бўлган¹⁴². Унда одамларнинг очу яланғоч, бир парча нонга муҳтож қолиб қийналгани, ота-оналарнинг болаларини излаб тополмаёт ганликлари акс эттирилади. Шоир ночор аҳволда қолган кишиларга тез вақтда ёрдам бериш зарурлигини таъкидлайди. Ички қофиялар билан битилган, тил ва руҳ жиҳатидан ниҳоятда содда ва самимий бўлган байтлар эса қоларли ва таъсирчан:

Ул хасталарга ёрон лозим эмасму эҳсон,
Бу хилда бўлса сарсон бечора андижонлик.
Том остига босилган, ғам дорига осилган,
Кўрмай жаҳонни ўлгон бечора андижонлик.

Бошқа бир қатор намуналарда бўлганидек, Насимий ҳам зилзиладан зарар кўрган шаҳар аҳолисига берилган ёрдам ҳақида махсус тўхталишни лозим топади:

Еткурди нонни ортуф, ғайрат қилиб пристуф,
Берди аларга бир туф бечора андижонлик.

Кўрбоши бўлмасун кам, ҳар дам учун дийда нам,
Шафқат этибди у ҳам бечора андижонлик.

Насимий шоир Муҳйи сингари халойиққа қарата “ким бунга сабаб бўлди, дея таъна қилманг “шулдур ризои холик” каби фикрлар билдиради.

Муҳйи ва Насимийларнинг бу мавзудаги асарлари ҳақида адабиётшунос Р.Тожибоев қуйидаги фикрларни билдиради: “Муҳйининг “Андижона” радибли мухаммаси, Насимийнинг “Бечора андижонлик” радибли ғазали ҳамда Муқимийнинг “Тарихи зилзилаи Андижон” шеъри муаллифларнинг мазкур даҳшатли ҳодисадан олган таассуротлари ва азоб уқубатда қолган ҳамюртларига нисбатан хайрихоҳликларини акс эттирган”¹⁴³. Адабиётшунос Муқимий асаригина нашр қилинган бўлиб, бошқа шоирларнинг шу мавзудаги асарлари газета саҳифаларида қолиб кетаётганини таъкидлаб, Муҳйи ва Насимийларнинг асарларини илк марта чоп эттирган.

Шоир Нурийнинг 15 банддан иборат мухаммас зилзила оқибатида уйсиз қолган одамларнинг дод фарёди, қий-чуви эшитилгани, шаҳар вайрон бўлгани ҳақида тасвирлар бор. Бу офатга Ҳақнинг иродаси сифатида қараб, сабр қилишдан ўзга илож йўқ, дейди у¹⁴⁴.

Мухаммаснинг сўнгги бандида қуйидагича таърих келтирилади:

Сўрсалар таъриҳини Нурий, не бергайсан жавоб,
Рўзани ўн олтиси эрди, дедилар, шайху шоб,
Кун тулуйи явми сешанба эрур, эй мушкноб,
Бўлди ғарқоб Андижон валлоҳи аълам биссавоб,

¹⁴¹ “ТВГ”. 1903. № 9.

¹⁴² “ТВГ”. 1903. № 8.

¹⁴³ Тожибоев Р. Андижон зилзиласи Қўқон шоирлари назмида // Адабий мерос.- 1998. № 3-4.- Б. 68.

² “ТВГ”. 1903. № 2.

* Ушбу таърих ҳижрий 1320 (мел. 1902)йил бўлиб, Нурий мухаммас сўнггида “1320нчи моҳ шариф рамазон” деб изоҳ келтирган. “Ўқиш китоби” (Эски ўзбек ёзуви намуналари.-Т., 1994.-Б.38.)да эса “ғарқоб” сўзи таърих дейилиб, 1303 ҳижрий йил (мел. 1885) Андижонда зилзила бўлган” тарзда хато берилган. Аслида эса “Андижон” ва “дариг” сўзлари таърих моддаси бўлиб, биринчи сўздаги “алиф” исқот қилинса, 1320 ҳ.й. ҳосил бўлади.

Андижон бошини сўрсанг ҳам ёмон бўлди дариг*.

Андижон зилзиласига халқнинг турли тоифасига мансуб кишилар ҳам муносабат билдирганлар. “Самарқанд шаҳридаги русски-китайски банканинг тилмочи Абдуллоҳ Исматуллоҳ ўғли хўжандлик Фаёз тахаллусликнинг ёзган шеъри” сарлавҳаси остида ўн бир банддан иборат мусамманида муаллифнинг андижонликлар ҳолига чин дилдан қайғураётгани (“Андижонлик ҳолига йиғлар самодин то самак”, “Дийдаи инсоф илан боқсанг алар афъолига” каби мисраларда) акс этади. Муаллиф андижонликларнинг кулфати бизга ҳам мотамдир, деган фикрни айтиб ҳамдардлик билдиради:

Андижонлик ҳолига қон йиғласанг ҳам кам эрур
Ким, аларнинг ҳоли зори бизга ҳам мотам эрур.
Ҳар бирини бошида юз кўхи Қофи ғам эрур,
Ул дили мажруҳларга хайрингиз маҳрам эрур,
Дам ғанимат, деб эшитгон бўлсангиз, шул дам эрур,
Қисса кутах, ким қўшулса, хайрга одам эрур,
Қилмасун маҳфи ниҳон аҳлини ҳар пир ёшига,
Ким, киёмат бўлди қоим андижонлик бошига¹⁴⁵.

Тошкентлик қози Раҳимхўжа эшоннинг 14 банддан иборат мухаммасида зилзила жуда каттиқ бўлиб, ер неча кунлаб қимирлагани, одамларнинг том остида қолиб ун каби эзилгани тасвирланади. Муаллиф император Николай подшонинг Андижон шаҳрига шафқат айлаб, 50.000 минг ионат тайин этганини ҳам айтиб ўтади¹⁴⁶.

Қози Раҳимхўжа ҳам зилзила сабабларини элда инсоф, диёнат камайганидан бу офатни Ҳақ таоло юборди каби фикр билдиради. Баъзи ижодкорлар бу мавзуда бир эмас, бир нечалаб асарлар ёздилар.

Шоир Ҳазиний ижодида Андижон зилзиласи мавзусида икки мусаддас бўлиб “Туноҳимни худоё...” деб бошланадиган мусаддас етти банддан иборат. Ҳар банд охирида

Ўзинг раҳм айлагил, Фарғонани зери туроб этма,

Бу дор ул мулкни Тошканд, Андижон янглиғ хароб этма¹⁴⁷,
байти такрорланади.

Иккинчи мусаддасда ҳам муаллиф худога мурожаат қилиб, Фарғонани омон сақлашини сўрайди. Мусаддас олти банддан иборат. Шоир мусаддасда худонинг қаҳри билан зилзила рўй бергани ва одамлар бу офатни охир замондан дарак деб билганлари ҳақида ёзади. Зорий ҳамда бошқа шоирлар сингари Ҳазиний ҳам эртаю кеч дуо қилиб, Ҳақдан паноҳ сўрашни, тавба қилишни тарғиб қилади:

Эртаю кеч, шому сабо айланг, биродарлар, дуо,
Бошимизга ғойибидин Ҳақ юбормасдин бало,
Тавба айлаб, эй биродарлар, тиланг Ҳақдин паноҳ,
Кеча-кундуз ухламай йиғлар Ҳазиний дер: “Худо”.
Сохлагил Фарғонани бул илтижонинг хурмати,

Андижон янглиғ хароб этма дуонинг хурмати. (151 б.)

Шоир Писандийнинг шу мавзудаги “Таърихи зилзилаи шаҳри Андижон” шеъри Қўқон Адабиёт музейи жамғармасидан топилди¹⁴⁸. Бу шеър маснавий шаклида ёзилган бўлиб ўн етти байтдан иборат. Зорий сингари Писандий ҳам зилзила тафсилотларини бирма бир тасвирлайди. Писандий маснавийсида ҳукм-хулоса кескинроқ бўлиб, “шарорат, зино, қимор қарор топгани учун худо шундай фалокатни юборди”, “ким шариятни поймол қилса охири

¹⁴⁵ “ТВГ”. 1903. № 5.

¹⁴⁶ “ТВГ”. 1903. № 6.

¹⁴⁷ Ҳазиний. Девон.-Т., 1999.-Б.147.

¹⁴⁸ Писандий баёзи. ҚАМ. инв. №169. 8 б, 9 а в.

шундай заволга учрайди” каби фикрлар ҳукмрон. Зорий мухаммасининг сўнггида худодан омонлик сўраган бўлса, Писандий шаҳар вайрон бўлиб ер остида турли касофатлар қолгани, бу вайронагарчиликдан шоир афсус чекаётганини таъсирли мисраларда баён қилади. Шоир зилзила талофотларини тасвирлаб, бу офат халқда инсофу диёнат, ҳаёо ҳиммат йўқолганидан рўй берди, деган хулоса чиқаради. Писандий шеърида ҳам зилзиланинг рўй берган йили таърих орқали берилган.

Ҳамзанинг Андижон зилзиласи муносабати билан ёзилган шеъри унинг илк асарларидан ҳисобланади. 13-14 ёшларда бўлган ёш шоирнинг Зорий, Муқимий, Мухйи, Насимийлар сингари зилзила сабабларини замонада ёмонлик кўпайиб, ночорлар оғир аҳволда қолганидан деб кўрсатиши эътибор тортади:

Ёмонлар пул туфайли эътибор олди диёр ичра,
Фақир, бечоралар қолди фиғону оҳу зор ичра¹⁴⁹.

Андижон зилзиласи муносабати билан ёзилган барча асарлар шуни кўрсатадики, муаллифларнинг ҳаммаси бу офатдан қаттиқ қайғурганлар ва ўзларининг ачиниш, надомат, афсусларини турли тарзда ифодалаганлар. Бу туркумга бирлашадиган шеърларнинг умумий хусусиятлари қуйидагича: Аксарият шеърларда зилзиланинг а) тасвири; б) сабаблари; в) оқибатлари баён этилади. Кўпчилик шеърларда зилзиланинг сабаблари замондаги ахлоқ меъёрлари бузилгани, шариатнинг поймол бўлганлиги деб кўрсатилади. Аммо оддий халқни - ночор аҳволда турган одамларнинг ҳаммасини шу айб билан қоралаш нотўғрилиги таъкидлаб ўтилади. “Лекин бу туркум шеърлардаларда Андижон зилзиласига қандай сабаблар кўрсатилганидан қатъий назар, уларда оддий меҳнаткаш халқ бошига тушган бу кулфатга ачиниш, ҳамдардлик билдириш ҳисси аниқ сезилиб туради. Шунинг учун ҳам бу туркум шеърларни бемалол халқчиллик нуқтаи назаридан туриб яратилган асарлар сифатида баҳолаш керак”, дейилади адабиётлардан бирида¹⁵⁰. Муқимий, қози Раҳимхўжа эшон, Иброт, Абдуллоҳон Насимийлар асарларида расмий ҳукуматдан берилган ёрдам ҳақида сўз юритилади.

Зорий мухаммаси бу туркумда кўринарли ўрин тутди. Хусусан ундаги етакчи ғоя - туркум учун хос бўлган, Муқимий, Мухйи каби йирик ижодкорлар олга сурган ғоя билан тўла ҳамоҳанг. Бу туркум ҳам биз юқорида сўз юритган туркумлар каби давр ижодкорларининг, жумладан, Зорийнинг давр ижтимоий муаммоларига, халқ ҳаёти ва дарду ҳасратларига бениҳоя яқинлашганини, кўпчилик бошига тушган офатни ўз кулфати, ўз оғриғи сифатида қабул қилганлигини, халқ билан ҳамдард бўлганлигини кўрсатади.

Шеъринг туркумлардан яна бири “Найлайин” радибли мусаддас шаклидаги асарлар бўлиб, аввал эслатиб ўтганимиздек, бундай шеър намуналари халқда қўшиқ сифатида ижро этилган. Бу туркумни ташкил этувчи асарлар ўз мундарижаси, руҳи ва йўналишига кўра юқоридаги барча туркумлардан фарқ қилади. Зорий ва Нодимнинг бир вазн, бир услуб, бир радибда ёзилган мусаддаслари маълум. Зорий мусаддаси етти банддан иборат. Нодимнинг мусаддаси эса нисбатан катта - ўн икки бандни ташкил қилади. Бир вазн, бир қофия ва радибда, бир оҳангда яратилган иккала мусаддаснинг ўхшаш жиҳатлари яна шундаки, ҳар икки муаллиф қўллаган бадий санъатлар, тимсоллар бири иккинчисини тўлдиради. Чиндан ҳам, Зорий мусаддасининг мана бу бошланма банди:

Даҳр ичинда шўх гулрухсор, сенсиз найлайин,
Илтифотинг бўлмаса, изҳор, сенсиз найлайин,
Ҳажр ила доим таним афгор, сенсиз найлайин,
Кўрмасам ҳолим бўлур душвор, сенсиз найлайин,

¹⁴⁹ Ўзбек адабиёти тарихи Ж.5. - Т.: Фан, 1980.-Б.387; Қаюмов Л. Сайланма. 2 жилдлик. Ж.1. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1981.-Б.86; Шу муаллиф: Ҳамза. Эссе.-Т., 1989.-Б.12.

¹⁵⁰ Жалолов А., Ўзганбоев Х. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг тараққиётида вақтли матбуотнинг ўрни.- Т.: Фан, 1986.-Б.33.

Ёр, сенсиз найлайн, дилдор, сенсиз найлайн,
 Етгали васлингга мен ночор, сенсиз найлайн (48 б).

Нодим олтилигининг биринчи банди билан ҳар жиҳатдан тўла оҳангдош эканлиги исбот талаб қилмайди:

Эй аниси хотири афгор, сенсиз найлайн,
 Водийи ҳасратда қолдим зор, сенсиз найлайн.
 Эй саропо, нози гулрухсор, сенсиз найлайн,
 В-эй дуогўйипарвар ғамхор, сенсиз найлайн,
 Еткали васлингга мен ночор, сенсиз найлайн.

Зорий мусаддасида ёрнинг ташқи қиёфаси, гўзаллиги, жамоли, фазилатлари кўп бор қаламга олинади. Лирик қаҳрамон – ошиқ ёрга илтижо билан мурожаат қилади. Шунинг баробарида ўз аҳволидан ҳам сўйлайди. Нодим мусаддасида эса ошиқ ҳолатига кўп ўрин ажратилган. Ёрнинг бағритошлиги, бемехрлиги, ҳол сўрмайди ган жафожўлиги тасвирланади. Зорий:

Қай чаманларни гулидурсан, аё соҳибжамол,
 Ухламай шому саҳар васлингни айларман хаёл,
 Найладинг, ҳолимни душвор этдинг, эн мушкин ғазол,
 Остонингга бориб, бошим қилайму поймол,
 Ёр сенсиз найлайн дилдор, сенсиз найлайн,
 Етгали васлингга мен ночор, сенсиз найлайн.

Нодим:

Марҳамат билмассан, эйки меҳрибон, сен бағритош,
 Дарду хижронинг била кўздин тўкармен қонлу ёш,
 Нола -ҳамдам, дард маҳрамдур, жигар қоним - маош,
 Бошима бир соя сол, эй сарви рухсори қуёш,
 Ёр, сенсиз найлайн, дилдор, сенсиз найлайн,
 Етгали васлингга мен иочор, сенсиз найлайн.

Зорий ва Нодимнинг бир жанр, бир услуб, бир қофия ва радиф, бир йўналиш, бир вазнда ёзган мусаддаслари ижодий ҳамкорликдан дарак беради. Шу даврда ижод қилган бошқа шоирларда ҳам шу тарздаги шеърларнинг яна учраши эҳтимолдан ҳоли эмас. Туркум шеърларнинг ёзилиши давр адабий муҳитидаги ўнлаб ижодкорларнинг ижодий ҳамкор ва ҳамфикр бўлганидан далолатдир.

Зорий шеърлари ва давр ижодкорлари яратган туркум асарлар хусусида қуйидаги хулосаларни умумлаштириш мумкин:

- Зорий ижодининг мавзу доираси кенглиги, ижтимоий-сиёсий лирикасининг давр учун муҳим бўлганлиги, асарларининг поэтик хусусиятлари жиҳатидан миллий адабиётимиз тарихи саҳифаларида сезиларли ўрин тутади.

- Зорий мумтоз адабиёт анъаналарини давом эттирди ва ўзига хос шеърляти билан XIX аср II ярми ва XX аср бошларидаги ўзбек адабиётига муносиб ҳисса қўшди.

- Шоир асарларининг марказида аввало, инсон ҳамда ўз замонасининг ахлоқий, ижтимоий-сиёсий масалалари туради. Жамиятдаги воқеа-ҳодисаларга ҳозиржавоблик билан муносабат билдирган шоир ижтимоий-сиёсий жиҳатдан муҳим мавзуларда асарлар яратди. Бу асарларидан бири Худоёрхон тақдири мавзусини қаламга олган шоир шундай туркум шеърларнинг майдонга келишига асос солди.

- Давр адабий ҳаётида анъана бўлган мавзуларда ёзилган асарлар жанри, услуби, руҳи, йўналиши жиҳатидан бир-бирига яқинлиги боис бир неча туркумларга бирлашади.

- Зорийнинг ушбу туркумларга мансуб асарлари бадиий ифодаси, услуби, ғояси, мазмуни билан шу туркумларнинг муҳим ҳалқасини ташкил қилади.

- Зорий асарлари халққа манзурлиги боис унинг асарлари куйга солинди, катта давраларда ижро этилди, замондошлари ва дўстлари томонидан бир қанча баёзларга

кўчирилди. Муҳсинийнинг Зорий ғазалига боғлаган мухаммаси унинг меросининг кенг тарқалгани ва шухрат тутганидан дарак беради.

ХУЛОСА

XIX аср иккинчи ярмида чор Россияси курул кучи билан Туркистон ўлкасида ўз ҳукмронлигини ўрнатган эди. Истибдодга қарши чиққан маърифатпарвар ўзбек шоирлари жамиятдаги ижтимоий-сиёсий воқеаларни, халқнинг оғир аҳволини, турли ўзгаришларни, ҳаётда юз бераётган салбий ҳодисаларни танқидий руҳда ҳаққоний тасвирладилар. Маърифатпарварлик адабиёти вакиллари зулм-зўравонликни, жаҳолатни, адолатсизликни, мустамлака сиёсатини қаттиқ қораладилар, озод шахс эркини, халқнинг сиёсий озодлигини ўз асарларида куйладилар, бахтли жамиятни орзу қилдилар. Айниқса, маданий марказлардан бири Қўқон шаҳридаги адабий ҳаёт вакиллари унинг ижодий-ижтимоий фаолияти ўз мундарижаси ва кўлами билан жиддий эътиборга лойиқ.

Қўқонда адабий ҳаракатчилик мавжуд бўлиб, бу ерга Фарғона водийсидан ва унинг атрофларидан ҳам шоирлар, шеърят мухлислари йиғилар эдилар. Муқимий, Муҳйи, Фурқат, Завқий каби илғор шоирлар қаторида, Зорий, Ёрий, Қорий, Нисбатий, Муҳаййир, Найирий, Рожий, Писандий, /арибий сингари ижодкорлар давр адабиётига ўз ижодлари билан муҳим ҳисса қўшдилар. Улар анъанавий ишқий, ижтимоий-сиёсий, диний-тасаввуфий ва диний-ахлоқий мазмундаги асарлар яратдилар. Улар ўз асарларида мумтоз адабиёт анъаналарини давом эттириш билан бирга ҳаётдаги ижтимоий-маънавий масалаларни ҳам қаламга олдилар. Шу адабий муҳитда ижодий камол топган Усмонхўжа Искандархўжа ўғли Зорий истеъдодли лирик ва ҳажвчи шоир сифатида ранг-баранг жанрларда асарлар яратиб, ўзига хос адабий мерос қолдирди. Шоир Зорий Туркистон ўлкасида рўй бераётган зиддиятли ижтимоий-сиёсий воқеаларни ўз кўзи билан кўрди. Асарларида мустабид тузум сиёсатининг жаҳолати, зулми, адолатсизлигини холис баҳолаб, бадиий тасвирлади. Унинг асарлари бир жиҳатдан шоир ҳаётини ўрганишда ишончли манба бўлса, унинг ижтимоий-сиёсий мазмундаги асарлари, айтиш мумкин, давр ҳаётини ўрганишда ҳам ишончли ҳужжат даражасида аҳамиятлидир.

Усмонхўжа Зорий гўзал лирик асарлар ёзиб, мумтоз адабиёт анъаналарини ўзига хос давом эттирди. У баркамол инсонни, маънавий фазилатларни, борлиқ гўзалликларини, шахс эркини куйлади. Лирик шеърларида шоирнинг қаҳрамони ёрнинг жабру жафоларига сабру қаноат қилувчи садоқатли чин ошиқ тимсолида намоён бўлади. Зорий маъшуқа тимсолини яратишда ва тавсифлашда бадиий маҳорат билан ўзига хос образли ифодалар, бадиий кайфиятлар яратди. Висол шодликлари, ҳижрон азоблари тасвирланган шеърларда шоирнинг инсонга муҳаббати ва ҳаётга бўлган умидли нигоҳи кузатилади. Унинг шеъриятига бадиий маҳорат, халқона нутқ ва самимийлик хосдир.

Шоирнинг ошиқона шеърларида Ҳақ ишқи ҳам куйланади. Бундай ўринларда шоирнинг олам ва одам, ҳаёт мазмуни ва моҳияти ҳақидаги фалсафий қарашларини ҳам англаш мумкин. Инсон шаклланиб борар экан, у Комиллик поғоналарига покиза ахлоқ ва ҳақиқий ишқ орқали кўтарилади. Шоирнинг ахлоқий-таълимий асарларида одамларни ўзлигини таинишга, ҳушёрликка, огоҳликка даъват бор. Зорий ўзи яшаган даврдаги ижтимоий муаммоларни қаламга олиб, замонада издан чиққан ахлоқ меъёрларини таъкидлаб кўрсатади. Бундан кўринадики, шоир жамиятдаги муаммо ва масалаларга ўз муносабатини билдирган. Хусусан унинг ижтимоий-сиёсий мазмундаги асарларига хос хусусият танқиднинг устуворлигидир. Шоирнинг ҳажвий асарларида ҳам шу хусусият етакчидир. Чоризм олиб борган мустамлакачилик сиёсатининг халқ бошига оғир кулфатлар келтирганига ишора этувчи мисраларнинг мавжудлиги Зорий дунёқарашининг халқчил моҳиятини равшан кўрсатади. Чор мустамлакачиларининг ўлкада олиб борган зўравонлик сиёсатларини, меҳнаткаш эл бошига келтирган кулфату мусибатни, зулму жафони бадиий ифодалашда Зорий, айтиш мумкин, ўз замондош ижодкорлардан ортда қолмадигина эмас, балки, олдга

ҳам ўтиб кетди. Жумладан, қуйидаги байтда шоир чор амалдорлари “элга сон-саноксиз жабру ситам солдилар; уларнинг қилмишлари халқ бошига тегирмон тоши бўлди-ку!” дея наъра тортади:

Солмиш ўрус жабру ситам эмди беадад,
Бошга бу кор санги тегирмон бўлди-ку!

Диний-тасаввуфий, ахлоқий-таълимий асарлар яратишда Зорий шеъриятининг мавзулари кенг бўлиб, қуйидагича тасниф қилинди: ишқий, ижтимоий-сиёсий, ҳажвий, диний-тасаввуфий, диний-ахлоқий.

Шоир ҳажвий асарлар битишда Муқимий, Фурқат, Завқийлар қаторидан ўрин олган бўлса, диний-тасаввуфий, диний-ахлоқий мавзуларда яратган асарлари билан Яссавий, Ҳувайдо, Машраб, Ҳазинийлар йўлидан борди. Ҳажвий шеърлари учун ижтимоий тузум иллатлари ҳамда ҳаётдаги реал баъзи бир шахсларни танқид қилиш характерли хусусият ҳисобланади. Ҳасби ҳол ва ижтимоий-сиёсий мазмундаги шеърларида эса даврдаги мавжуд муаммолар, зиддиятлар акс эттирилади, зулм-зўравонлик, истибдод, замона иллатлари қораланади.

Мумтоз адабиётда кўзга ташланган бир мавзу, бир йўналиш, бир оҳангдаги асарлар битиш давр адабиётида устувор анъаналарга айланди; ижтимоий-сиёсий ва ҳаётий-тарихий мавзуда бир неча шеърий туркум яратилди. Бу ижобий ҳодисада Зорийнинг кўринарли роль ўйнаганлиги, алоҳида хизмати борлигини унинг бой мероси далиллайди. Улар асосан ижтимоий-сиёсий мавзуда бўлиб, бу туркумлар бир неча ўнлаб ижодкорлар томонидан яратилди. Ҳажман йирик шеърий туркумлардан Худоёрхон тақдири мавзуси, Андижон зилзиласи, Викторбой ҳажвияси кабилардир. Хусусан Худоёрхон мавзусини Зорий биринчилардан бўлиб қаламга олди ва шу руҳдаги қатор шеърларнинг майдонга келишига асос солди. Н.Остроумовнинг берган изоҳига кўра Зорийнинг шу мазмундаги муҳаммаси халқ томонидан ижро этилган. Давр адабиётида яратилган бундай туркумлар шоирларнинг ижодий ҳамкорлигидан далолат беради. Зорий, Фурқат, Завқий, Котиб, Муҳаййир кабиларнинг хоннинг аянчли тақдири ҳақидаги муҳаммаслари уларнинг ҳамфикр, маслақдошлигини кўрсатади.

Зорий шеъриятининг соддалиги, халқ оғзаки ижодига хос шаклларнинг қўлланилиши, бадий ифоданинг раво ва ихчам, образлилиги, ғоя-мундарижанинг халқчилиги ва баёндаги самимийлик асарларининг кенг шухрат тутишига омил бўлди. Шоирнинг катта бадий маҳорат билан ифода этган асарлари ўз даврида халққа манзур бўлиб, қўшиққа айланган кўпчилик томонидан ижро этилган, халқ орасида севиб ўқилган.

МУНДАРИЖА

КИРИШ

I БОБ. УСМОНХЎЖА ЗОРИЙ ҲАЁТИ ВА АДАБИЙ МЕРОСИ

1-фасл. Усмонхўжа Зорий ҳаёти ва ижодининг ўрганилиш тарихи

2-фасл. Шоир адабий мероси манбалари

II БОБ. ЗОРИЙ ШЕЪРИЯТИ

1-фасл. Зорий шеърятининг ғоявий-бадний хусусиятлари

2-фасл. Зорий ижодиёти ва давр адабиётида яратилган поэтик туркумлар

ХУЛОСА

Адабий-бадний нашр

Дилдора Абдуллаева

Усмонхўжа Зорий ҳаёти ва ижоди

Мухаррир	Д.Мингбоева
Тех. муҳаррир	Е.Демченко
Мусахҳиҳ	Н.Минаҳмедова
Компьютерда саҳифаловчи	Ростислав Есауленко

ИБ № 4037

Босишга 25.05.2005 й. да рухсат этилди. Бичими 84x108 1/32.

Босма тобоғи 2,375. Шартли босма тобоғи 3,99.

Адади 1000 нусха. Буюртма № 120.

Баҳоси келишилган нархда.

“Янги аср авлоди” нашриёти-матбаа марказида тайёрланди.

“Ёшлар матбуоти” босмахонасида босилди.

700113.Тошкент, Чилонзор-8, Қотормол кўчаси.60.